

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота

магістра

з теми: **«ПОЛІТКА ПАМ'ЯТІ В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ НА
РУБЕЖІ ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ»**

Виконав: студент 2 курсу Іst1-М22 групи
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
за освітньо-професійною програмою Середня
освіта (Історія)

Желізняк Олександр Михайлович

Керівник: Лисенко Олександр Євгенович доктор
історичних наук, професор

Рецензент:

Кам'янець-Подільський - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ I. Джерела та історіографія проблеми.....	6
1.1. Історіографія дослідження.....	6
1.2. Джерельна база.....	13
1.3. Методологія дослідження.....	14
Розділ II. Політика пам'яті: природа та властивості.....	18
2.1. Теоретичні підходи до осмислення колективної пам'яті в світі та Росії.....	18
2.2. Характерні риси політики пам'яті в сучасній Росії.....	28
Розділ III. Етапи та актори історичної політики в сучасній Росії.....	36
3.1. Основні етапи й практика зміни російською державою історичної пам'яті..	36
3.2. Суб'єкти формування російської історичної політики.....	52
Розділ IV. «Базові сюжети» колективної пам'яті та механізми їхньої актуалізації.....	66
4.1. Київська Русь та політика російської держави в присвоєнні її історії.....	66
4.2. Образ «Революції 1917 року» та діяльності радянської влади в російській історичній політиці.....	70
4.3. «Велика Вітчизняна Війна» та політика пам'яті.....	77
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	91
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному світі все помітнішим стає суспільний інтерес до осмислення власної минувшини. Історична пам'ять є чинником, що визначає характер колективних уявлень про минуле, оцінку нинішніх подій та бачення стратегії майбутнього розвитку суспільства. Цей феномен знаходить вияв і в багатьох суспільних сферах сучасної Росії: у політичній, соціальній, культурній.

Політика пам'яті в Росії однією з важливих сфер державного управління, що визначає необхідність її наукового осмислення, окреслення загальної сутності, завдань, засобів, механізмів, принципів, моделей впровадження. А зростання уваги до теми політики пам'яті та меморіальних конфліктів в цій країні насамперед обумовлюється суттєвими змінами у сфері геополітики, масштабною трансформацією структури суспільства, небажанням забути своє комуністично-тоталітарне минуле. Також розвал соціалістичного блоку та Радянського Союзу, відмова переважної більшості колишніх держав соцтабору, від ідеології марксизму, поява нових країн на карті світу та включення їх до системи міжнародних відносин – усе це зумовило запуск безлічі тісно пов'язаних між собою процесів. І на них довелося реагувати політичному керівництву РФ та пропонувати власні шляхи їх вирішення.

У цьому контексті більшість дослідників погоджуються з твердженням Д. Белла: «Щоб сформувати... почуття єдності з іншими людьми, що належать до тієї ж нації, необхідно, щоб індивід міг ототожнювати себе з наративом, що розгортається в часі», в якому нації «відводиться центральна та позитивна роль» [83, с.5]. Розуміння цих чинників дозволить визначити місце та роль відповідної царини пам'яті в сучасному російському державотворенні. Тож, актуальність вивчення тенденцій розвитку політики історичної пам'яті в сучасній тоталітарній Росії та особливостей його впровадження у процесах політичного впливу визначається низкою чинників теоретичного і прикладного характеру.

Метою дослідження є науковий аналіз формування політики історичної пам'яті РФ як основного чинника формування національної ідентичності росіян.

Мета дослідження обумовила необхідність вирішення таких **завдань**:

- 1) проаналізувати стан історіографічного дослідження проблеми;
- 2) охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- 3) обґрунтувати природу політики пам'яті, з'ясувати її особливості;
- 4) визначити характерні риси історичної пам'яті Росії;
- 5) узагальнити практичне наповнення етапів політики історичної пам'яті РФ;
- 6) виявити основних навколорядних історико-політичних акторів та провести порівняльний аналіз їхньої ролі у формуванні та реалізації комеморативної політики;
- 7) розглянути проблему присвоєння Росією історії Київської Русі, трансформацію образів революції 1917 року та перемоги у «Великій Вітчизняній війні» під впливом суспільно-політичних чинників.

Об'єктом дослідження є інститут пам'яті Росії, що розглядається як сукупність практик, що використовуються історико-політичними акторами з метою спрямованої зміни образу минулого.

Предметом дослідження є науковий аналіз змісту політики пам'яті, характеристика її етапів, діяльності основних акторів та трансформації «базових сюжетів» в сучасній Росії за допомогою політичного впливу.

Хронологічні межі дослідження обмежуються часом виникнення РФ та широкомасштабним вторгнення її військ в Україну, а отже становитимуть кінець ХХ ст. та 2023 р.

Територіальні межі роботи обумовлені сучасною територією РФ.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження висвітлено в 1 науковій публікації на тему «Велика вітчизняна війна» та політика пам'яті в СРСР та Росії». Матеріал розміщено в збірнику «Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарницький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип.20. Ч.2.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його матеріали і

висновки можуть бути використані при проведенні уроків в школі, підготовці спецкурсів, проведенні лекційних та семінарських занять.

Структура. Матеріал дослідження викладено у проблемно-хронологічній формі. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (90 позицій), додатків (7 таблиць). Загальний обсяг дослідження становить 109 сторінок, основний зміст викладено на 90 сторінках.

РОЗДІЛ І СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія дослідження

Проблематика, пов'язана з політикою пам'яті у РФ знайшла висвітлення в історіографії. Умовно наявні напрацювання можна структурувати у два блоки: український та російський.

Українська історіографія даної теми нечисленна, але варто звернути увагу на спільне дослідження В. Масненко, В. Тельвак, де автори аналізують власну теоретичну модель та перевіряють гіпотезу для вивчення політики пам'яті на окупованих українських територіях [60].

Вітчизняна політологиня Л. Нагорна розглянула феномен історичної пам'яті, його місце і роль в системі суспільних цінностей, а також механізми актуалізації минулого у пізнавальному процесі [66].

Праця «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід» за загальною редакцією Ю. Шаповала розглядає вузлові питання історичної пам'яті, пам'яттєвих війн та розколотості символічного простору [51].

Вітчизняний дослідник Р. Гула розглядає співвідношення концептуальних понять «політичний міф» та «історична пам'ять» [37].

О. Кондратенко представив результати аналізу геостратегічного аспекту зовнішньополітичної діяльності Російської Федерації. Окремо висвітлено сутність глобального виміру геостратегії Російської Федерації, що полягає в реалізації її впливу на становлення нового світогляду [46].

Український дослідник В. Ткаченко у своїй праці звертає увагу на те, що у сучасному світі національний наратив є не лише одним із ключових елементів формування історичної свідомості націй, але й важливим інструментом державної політики. А в Росії на це впливає прагнення політичної верхівки обґрунтувати імперські амбіції [83].

У статті І. Готри проаналізовано феномен історичної пам'яті як чинник формування національної ідентичності. Розглянуто теоретичне обґрунтування та

важливі функції історичної пам'яті для зміцнення національної самосвідомості і формування державної політики пам'яті [36].

Ю. Ніколаєць розглядає основні напрями здійснення політики формування історичної пам'яті народу України на початку XXI ст. [67].

О. Лисенко опрацьовує ідеологічне обґрунтування агресивної політики російської держави в сучасних умовах її існування [54].

Український дослідник Ю. Теміров у своїй статті дійшов висновку, що політика пам'яті є важливим інструментом нинішнього російського уряду для консолідації соціальної бази всередині країни, а також реалізації стратегічної мети зовнішньої політики – відновлення статусу світової держави [82].

Г. Касьянов в одній із статей аналізує найбільш відомі визначення «історичної пам'яті» та «історичної політики», розглядає їх інтелектуальну генеалогію, пропонує власні варіанти дефініцій [43]. В інших працях автор намагається показати як розвивалася історична політика 1990-х – поч. XXI ст. в Україні та пострадянському просторі [44], також звертає увагу на питання Голодомору в контексті української і російської політики пам'яті [42].

Сучасний київський дослідник В. Боднар в праці «Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990-2000-х рр.» аналізує комеморативну політику в Україні та паралелі з Росією [29].

В працях О. Бойка проаналізовано природу колективної пам'яті, досліджено та визначено її суть та специфіку, запропоновано та обґрунтовано модель внутрішньої структури колективної пам'яті [27] та особливості структури колективної пам'яті [28].

В. Бабка в дисертаційному дослідженні намагався встановити системні зв'язки історичної пам'яті та політичного впливу, а також визначення особливостей, цілей і методів використання історичної пам'яті в процесі реалізації акцій політичного впливу в Україні [20].

У праці «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналітична доповідь» висвітлено та проаналізовано низку актуальних

безпекових (внутрішньо політичних та геополітичних) проблем сучасної політики історичної пам'яті України [72].

Колективний збірник «Політика безпеки. Польща. Україна» присвячено оборонній і закордонній політиці Польщі та України, а також економічній, енергетичній і інформаційній безпеці в умовах протистояння з РФ [71].

Дисертаційне дослідження Н. Горло дозволяє зрозуміти функціональні особливості іредентизму, тобто політики держави, партії чи політичного руху за об'єднання народу, нації, етносу в рамках єдиної держави [35].

У праці І. Вовковича простежується процес формування пам'яттєвих структур під час перехідних періодів в історії країн Центрально-Східної Європи другої половини ХХ ст. [33].

Дослідження історикині І.Ковальської-Павелко присвячено «війнам пам'яті» в Україні, серед яких присутня інформація про Росію [45].

Р. Шпорлюк написав збірку статей, присвячених історії та нагальним політичним проблемам колишніх республік Радянського Союзу, де звертається увага на імперський спадок і національні проблеми [88].

А. Любарець рокирив змістове наповнення в основних етапів політики пам'яті в Україні. Окремі елементи вказаного дослідження можна використати в нашій праці [56].

Окремі аспекти досліджуваної теми можна зустріти у публікації В. Сокоринського «Меморіальна політика країн Східної Європи в епоху Пост-Правди» [80], матеріалах круглого столу в Кам'янці-Подільському на тему «Русский мир»: нові реалії старого міфу» [12], електронних публікаціях у Вікіпедії [40-41; 46; 70; 76-78], матеріалі І. Костенко «Як Московія стала Росією? До 300-ліття «викрадення» назви українського народу на сайті Радіо Свобода [50].

Наступна історіографічну нішу становлять російські публікації. Важливими для нашого дослідження були низка праць О. Малинової. Зокрема, в монографії «Актуальне минуле: символічна політика владної еліти та дилеми російської ідентичності» розглянуто один з аспектів політики ідентичності в

пострадянській Росії – еволюції підходів політикуму до використання національного минулого в мінливому політичному та ідеологічному контексті. А в статті звернула увагу на питання історичної політики [58-57].

Ще одна праця була написана в співпраці з О. Міллером. Вона присвячена поєднанню політики пам'яті та історичної науки [63]. У книзі «Росія: влада і історія» дослідник звертає увагу на феномен історичної політики, проблему державного регулювання історичних досліджень та ставлення до цього російських учених [61]. В іншій монографії розглядається широке коло проблем політики пам'яті Росії та низки країн пострадянського простору. Особлива увага приділяється трансформації інституційного ландшафту політики пам'яті, взаємодіям мнемонічних акторів та їх нарративним стратегіям [69].

Дослідження О. Міллера та М. Ліпман «Історична політика в XXI столітті» показує механізми формування, використання колективної пам'яті [65].

В інших публікаціях О. Міллер звертає увагу на питання ставлення російської влади до питання історичної політики [62-64].

Д. Анікін аналізує методологічний синтез memory studies та trauma studies з точки зору постановки нових питань у теорії та методології історії [15].

У статті А. Лінченко й Д. Анікіна розглядаються актуальні питання сучасного стану державної політики пам'яті у Російській Федерації [53].

А. Токарева присвятила статтю феномену «війн пам'яті», що розглядається у теоретико-методологічному аспекті [84]. В праці О. Головашиної студіюється смислове поле «меморіальних воєн», висвітлюються передумови та моделі концептуалізації цього поняття, обґрунтуванню можливості використання метафори «меморіальні війни» як концепт [34].

І. Свічкарь пропонує теоретичне осмислення зростаючої ролі історико-культурної спадщини у кризову епоху всесвітньої та російської історії [79].

Російська дослідниця Е. Лезина дає відповідь на питання: Чому одні спроби підвести межу під тоталітарним минулим та відновити верховенство права виявилися успішними, а інші – ні? Які соціальні та правові інститути та процедури ставали запорукою успіху? Як специфіка історичного, культурного,

суспільного контексту вплинула траєкторію розвитку суспільства? Чому сьогодні «неопрацьоване» минуле повертається, особливо у Росії, у формі політичної реакції?[52].

У книзі М. Копосова дається огляд еволюції колективних уявлень про минуле та історичну політику в Росії 1985-2000 років. У центрі уваги – історична оцінка радянського періоду. Автор простежує зміну ставлення до Сталіна, а також формування та функції міфу про «Велику Вітчизняну війну» – основи сучасної «російської ідеології» [49].

Різноманітні підходи до розуміння історичної політики характеризує О. Бубнов. Дослідник показує, що як держава, а й громадянське суспільство бере участь у формуванні колективної пам'яті, що є результатом конкуренції різних інтерпретацій колективного минулого [30].

С. Белов намагається відповісти на питання в чому полягає специфіка існуючих в даний час особливостей трансформації політики пам'яті Росії і якими способами їх можна переорієнтувати з деструктивної площини, що породжує розбіжності та конфлікти сфери, яка об'єднує людей на ґрунті прийняття спільного минулого [24].

На широкому емпіричному підґрунті А. Асєєв та В. Шишков аналізують проблеми історичної політики та «війн пам'яті» у Східній Європі [18].

Важливе значення для розуміння підходів Кремля до мнемонічної політики мають матеріали конференції «Історична політика та політика пам'яті» в 2018 р. в Саратові. Під час цієї дискусії російські вчені висловили цікаві думки, які були використані нами для підготовки кваліфікаційної праці [81]. У цьому ж збірнику конференції була опублікована стаття Т. Шумкіної «Проблема історичної пам'яті у сучасній російській історіографії», яка дала можливість побачити масштаби проблеми пам'яті в російській науці [89].

Спільна публікація Н. Лисового, А. Назаренко, Л. Мельникова, І. Смирнової рельєфно окреслює роль РПЦ в структурі політики історичної пам'яті [55].

Також цінними для нашого дослідження були праці таких науковців, зокрема: С. Акопова, який виступив рецензентом дослідження О. Малинової «Почему так актуально «актуальное прошлое» [13].

Праця М. Арпентьева дозволила нам дізнатися про основні принципи та соціокультурний зміст історичної пам'яті [16].

Д. Артамонова та С.Тихонова розглянули роль DIY-технології у конструюванні історичної пам'яті [17].

Російський опозиціонер М. Петров в одній із статей американського видання «Foreign Affairs» критикує історичну політику Росії та звертає увагу на її посилення в останній роки [68; 90]. А дослідник А. Беллер розглядає напрями, особливості, результати та перспективи розвитку зовнішньої політики та вказує на її зв'язок із історичною політикою держави [23].

Праця Б. Кондорського насичена проросійськими теоріями та непідтвердженими гіпотезами, але дає змогу побачити результат діяльності російської політики пам'яті [47].

Стаття В. Баранової та М. Жукової дозволила розглянути роль колективної пам'яті серед різних поколінь росіян [21].

В. Ачкасов зазначав на важливості історичної пам'яті в формуванні російської ідентичності [19].

Дослідник І. Барцица зробив спробу розкрити зміст теорії конституційного патріотизму [22].

Л. Бляхер розмірковує про кордони російського майбутнього [26]. А О. Голубєв проаналізував майбутнє Росії та його перспективи [14].

А. Буганов звернув увагу на те, як формується історична пам'ять в сучасних росіян [31].

Г. Валеєва, Д. Борисова, Р. Гібадулліна показали вплив медіа на формування пам'яті [32].

Є. Толока дослідив питання збереження культурного спадку РФ в умовах глобалізації [85].

Т. Чекменьова звернула увагу на питання концепції «місце пам'яті в сучасній Росії» [86].

Дослідниця В. Шепелева позитивно оцінила роль історичної пам'яті для формування сучасного суспільства [87].

Важливим стала праця А. Прибитківа, який дав характеристику війн та конфліктів в контексті історичної пам'яті у сучасній Росії [74].

А. Понамарева розглянула методологію політики пам'яті на сторінках журналу *Foreign Affairs* [73]. Цінним було дослідження С. Маловичко, який звернув увагу на національно-державний наратив у структурі національної історії [59].

Праця І. Іонова дала можливість зрозуміти форми історичної пам'яті та проблему їх ідентифікації [39].

Певне значення мали публікації в засобах масової інформації. В одній з них повідомлялося про співпрацю російських та білоруських вчених у сфері збереженні історичної пам'яті [25], а в іншій – про бачення В. Путіним сучасної Росії на межі століть [75]. Праця російського історика, директор фонду «Историческая память», О. Дюкова уможлиблює розуміння масштабів та спрямування політики пам'яті в Росії [38].

Підсумовуючи викладене вище, слід зауважити, що в українській історіографії відображено різні аспекти розвитку політики пам'яті в Україні, «війн пам'яті» та безпеки країни в контексті російської агресії на історичному та культурному фронті. Російська ж наукова література створює підстави для оцінки основних тенденцій розвитку теоретичної та практичної складової політики історичної пам'яті в Росії. Кожна з груп має свої переваги та недоліки в осмисленні вказаної проблеми. Лише використання всього масиву напрацювань уможлиблює комплексний і стереоскопічний погляд на сукупність досліджуваних у цій праці проблем та вихід на зважені й об'єктивні висновки й узагальнення.

1.2. Джерельна база

Важливою частиною написання якісного дослідження є наявність критичної маси історичних джерел. Залучені до підготовки магістерської праці джерела є нормативно-правовими актами. До них належать документи, які визначають правові норми, підтверджують певні права, а також офіційні записи, що встановлюють правовідносини між особами та інституціями. До таких відносяться послання президента Росії Федеральним зборам 2014 та 2015 рр. Це джерело дає змогу встановити основний напрям політики Російської Федерації в галузі історичної пам'яті, який значною мірою формується під впливом особистих поглядів В. Путіна [4-5].

Також до цієї групи джерел належить указ Президента РФ «Про комісію при президенті Російської Федерації з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії» [8-9]. У документах цього виду найвиразніше сформульовано зміст, актуальність, мета і завдання історичної політики в РФ. Вважаємо, що створення такої комісії відповідає тогочасній політиці РФ, та є калькою з схожих дій, щодо реалізації власної історичної політики в країнах Заходу та України.

Кримінальний Кодекс Російської Федерації містить пояснення змісту статті про спроби реабілітації нацизму та інші адміністративні правопорушення, серед яких – поширення інформації, що виражає явну неповагу до суспільства відомостей про дні військової слави і пам'ятні дати Росії [2-3].

У проекті Федерального закону «Про протидію реабілітації в нових незалежних державах на території колишнього Союзу РСР нацизму, нацистських злочинців та їхніх посібників» пропонувалося протидіяти поширенню нацизму в країнах колишнього СРСР [6].

Стратегія Національної безпеки від 2015 р. є базовим документом стратегічного планування, що визначає національні інтереси та стратегічні національні пріоритети Російської Федерації [7]. У цьому документі позначені деякі напрями інформаційної безпеки та засоби підтримання офіційних ідеологічних установок.

Федеральний закон від 5 травня 2014 р N 128-ФЗ «Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації» сприяє формуванню адекватних уявлень про ставлення органів влади РФ до реалізації історичної політики. Зокрема, цей законодавчий акт встановлює покарання за «реабілітацію нацизму» та підваження інших елементів історичної пам'яті Росії [10].

Автором опрацьовано й Резолюцію Європейського парламенту від 2019 р., про засудження комунізму та тоталітаризму в РФ. Цей документ викликав критику російської влади, як такий, що не відповідає стану справ та сприяє поглибленню розколу між країною-наступницею СРСР та країнами Європи [11].

Отже, джерельна база дослідження складається з нормативно-правових джерел. Вони дозволяють побачити ставлення держави до історичної політики через укази, послання та загалом дії виконавчої влади, а також зрозуміти процес та рівень розвитку історичної політики РФ на сучасному етапі її державотворення. А тому використана джерельна база характеризується різноманітністю й дозволяє з'ясувати суть поставленої проблеми.

1.3. Методологія дослідження

Методологія дослідження обумовлена його міждисциплінарним характером, що передбачило використання широкого кола наукових принципів, методологічних підходів і методів. Магістерське дослідження базується на принципах усебічності, історизму, об'єктивності, багатофакторності та плюралізму розгляду проблеми; послідовності й логічності викладу; конкретності, науковості, комплексності, дотримання яких забезпечує неупередженість авторських оцінок.

Принцип історизму, що потребує розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості дав змогу у динаміці простежити процес розвитку політики пам'яті в Росії в минулому та сьогодні. Принцип об'єктивності реалізувався через відмову від заангажованих та емоційно забарвлених оцінок. Принцип багатофакторності допоміг дослідити об'єктивні та суб'єктивні

чинники впливу на появу нових рис історичної пам'яті в Росії, зміну політики влади щодо останньої. Системний і комплексний підходи передбачають аналіз всієї сукупності історіографічних джерел за проблематикою політики пам'яті в Росії, а також врахування різноманітних впливів на її формування та еволюцію як складної функціональної системи. У поєднанні порівняльного та системного підходів охарактеризовано комплекс відмінностей між європейською та російською моделями політики пам'яті. Політико-культурний підхід – наскрізний у дослідженні – допоміг представити сутність феномену історичної пам'яті у політичному житті суспільства, динаміку розгортання «війни пам'ятників», визначити подібні риси меморіальних ініціатив у період президентства Б. Єльцина та В. Путіна.

У дослідженні використано загальнонаукові, міждисциплінарні та історичні методи. Соціокультурний міждисциплінарний підхід, політико-системний, цивілізаційний, соціологічний, культурологічний, політико-антропологічний, інституційний, структурно-функціональний, політико-аксіологічний підходи суттєво увиразнили проблематику.

У праці використано загальнонаукові методи пізнання: джерелознавчого аналізу і синтезу для осмислення інформації з офіційних документів Російської Федерації та наукових статей; методи узагальнення та побудови аналогій для формулювання висновків та зіставлення проведеної меморіальної політики зі змістом документів; методи дедукції та індукції, метод контент-аналізу політичних документів Російської Федерації та наукових статей; проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи. Загальнонаукові методи уможливили опрацювання зібраної інформації для її структурування та отримання переконливих висновків і узагальнень.

Прийоми типологізації та класифікації застосовані для характеристики джерел, а спеціально-історичні методи дослідження: історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, метод історичної аналогії, дискурсивного аналізу – для опрацювання історіографії. У системі методів, що використовувалися у дослідницькому процесі, важливе місце посідає історико-

генетичний. Його сутність полягає в послідовному розкритті властивостей, функцій і змін феномену історичної пам'яті в Росії, що дає можливість найбільшою мірою наблизитися до відтворення змісту та виявлення закономірностей історичного розвитку держави. Ефективність історико-генетичного методу в цій роботі зумовлена необхідністю опрацювання великого обсягу фактологічних даних.

Специфіка об'єкта дослідження диктувала необхідність залучення інструментарію інших наукових дисциплін – політології (для розуміння політичних аспектів теми), правознавства (для аналізу нормативно-правових актів), соціології (для оперування даними соціологічних опитувань), соціальної психології (для пояснення особливостей масової свідомості громадян РФ та відповідних моделей поведінки і мнемонічних ритуалів). Також було використано методи: вивчення соціальних мереж, івент-аналіз, обробки та аналізу результатів соціопитувань. Проведений івент-аналіз акцій «Безсмертний полк», «Свічка пам'яті» та інших заходів і рішень меморіального характеру дав можливість з'ясувати динаміку розвитку окремих тенденцій політики пам'яті в Росії.

Крім того, для виявлення та конкретизації позиції та способів дії історико-політичних акторів (що є «колективними суб'єктами» – групами політичних і соціальних інститутів та персоналій, об'єднаних як формальними, так і неформальними зв'язками) застосовувався метод біографічного аналізу та аналізу політичних мереж.

Отже, зазначені принципи, підходи та методи сформували методологічне підґрунтя для виконання кваліфікаційної праці та досягнення поставлених завдань дослідження.

Висновки до Розділу I.

Проаналізувавши історіографію, джерела та методологію проблеми, можна зробити висновок, що вказана тема так і не набула статусу окремого об'єкта дослідження. Особливо важливою у зв'язку з тим є обставина, що інститут пам'яті Росії за фактом вже тривалий час є окремим сегментом

державної політики, що потребує, відповідно, спеціального цілеспрямованого вивчення. Але в самостійній якості це питання комплексно ще не розглядалося як російськими, так і українськими чи західними істориками. Тобто, наукова спадщина у сфері досліджень меморіальної політики Росії характеризується лакунарністю, фрагментарністю, і, тим більше, відсутністю спеціальних та загальних праць на цю тему.

Масив доступних джерел уможливує виконання кваліфікаційної праці з зазначеної теми на належному емпіричному й теоретичному рівні.

Дослідження в рамках «історичної пам'яті» передбачає застосування соціокультурного міждисциплінарного підходу, який полягає у використанні методологічного інструментарію історії, соціології, політології, правознавства, психології та інших соціогуманітарних дисциплін. Саме у такий спосіб можливо здійснити комплексний аналіз політики пам'яті та її результативності. Вказаний підхід дав змогу виявити закономірності функціонування відмінних моделей історичної пам'яті у середовищі різних груп населення.

Розділ II. Політика пам'яті: природа та властивості

2.1. Теоретичні підходи до осмислення колективної пам'яті в світі та Росії

Панівні сьогоднішні уявлення про пам'ять склалися у першій половині 1930-х років у рамках теорії соціального конструктивізму. Її основні положення, сформульовані після введення у науковий обіг поняття «конструкція», були детально викладені у спільній роботі П. Бергера та Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності». Проте початок вивчення «колективної пам'яті» пов'язують з ім'ям французького соціолога М. Альббакса (Гальббакса), який почав розглядати пам'ять як колективний феномен і представив концепцію «Соціальні рамки пам'яті» (1925) [20, с.36]. Не применшуючи його заслуг як автора згаданого терміна, зауважимо, що до створення теорій пам'яті доклали рук багато мислителів, починаючи з часів античності. Для прикладу, відкриття прийомів мнемотехніки пов'язують з іменем грецького поета Симоніда Кеоського, який жив на рубежі VI – V ст. до н.е. [66, с.72-73].

Амбівалентність «соціальних рамок» в теорії М. Альббакса полягає в тому, що, з одного боку, соціальне середовище обмежує і впорядковує спогади в просторі та часі, служить джерелом цих спогадів, з іншого – лише тому, що пам'ять опирається на соціальний контекст, вона здатна витримати випробування часом. Більше того, автор вважав, що без систематичної підтримки з боку колективу індивідуальні спогади зникають. Вчений наголошував, що носієм колективної пам'яті є група, обмежена в просторі й часі. Прикладами таких груп є сім'я, церква, суспільство загалом. Ще одна важлива теза М. Альббакса полягає в тому, що пам'ять постійно актуалізується, орієнтуючись на інтереси відповідних соціальних спільнот, тому зміст спогадів про минуле постійно переглядається [20, с.36].

Дуже точно та лаконічно діагноз ключової вади альббаксівської теорії поставив відомий російський психолог С. Рубінштейн: «Психологія пам'яті, розроблена М. Альббаксом, є ні чим іншим, як однією з реалізацій у вченні про

пам'ять характерним для французької соціологічної школи Е. Дюркгейма зведення психології та ідеології і розчинення ідеології в психології» [28, с.28].

Впродовж 1940 – поч. 1960-х років в соціально-гуманітарних науках відбувся спад інтересу до проблем колективної пам'яті. Повернення меморіальної тематики відбулося в другій пол. 1960-х рр. Це пов'язано з вивченням історичних форм запам'ятовування – мнемотехнік, започаткуваних працею англійської дослідниці Ф. Єйтс «Мистецтва пам'яті» (1966 р.). У цьому дослідженні аналізуються способи використання та вдосконалення «мнемотехнік» в Середні віки та за часів Ренесансу [20, с.37]. Важливим елементом, на якому наголошувалося, була саме просторовість, тобто підкреслення того факту, що пам'ять тісно пов'язана з простором, а також у певному сенсі й перформативність пам'яті, тобто властивість бути представленою, розіграною у формі дійства чи репрезентованою у вигляді «фігур» – мнемонічних символів [41].

Ще одним вченим, котрий займався проблемами пам'яті, був німецький історик О. Г. Ексле, який вивчав традиції вшанування пам'яті в Середньовіччі. Він вказував на те, що ядро вивчення пам'яті на будь-якому рівні узагальнення становлять два обов'язкових пункти: пам'ять є формою відносин живих та мертвих, і це завжди колективний феномен. Тому середньовічну пам'ять слід розглядати комплексно: в релігійному аспекті – як поминання мертвих живими, і в соціальному – як спосіб утвердження спільноти живих і мертвих [20, с.37].

Новий поштовх у дослідженнях пам'яті розпочався після виходу в світ праці «Франція. Місця пам'яті» (1984). Видання було ініційоване французьким істориком, представником третього покоління школи анналів П. Нора, котрий і є автором концепції місць пам'яті. Під цією категорією вчений розумів як топографію історичних подій, так і матеріальні (історичні артефакти) чи нематеріальні (промови, ритуали тощо) об'єкти, наділені символічним змістом і покликані актуалізувати образи минулого [20, с.37]. Поряд із П. Нора найбільш старанні дослідники зазвичай згадують його сучасників і соратників (так зване «третє покоління» школи «Анналів») – Ф.Арьєса та Ж. Ле Гоффа [43, с.123].

У ФРН поняття «Geschichtspolitik» виникло на початку 1980-х років. Тоді новообраний християнсько-демократичний канцлер Гельмут Коль, що сам мав вчений ступінь, вирішив використати історичну проблематику для закріплення свого політичного успіху. Він прагнув утвердити більш позитивний характер німецького патріотизму для того, щоб він не будувався винятково на визнанні власної провини за злочини Третього райху. Але дії істориків, які обстоювали цей курс, призвели до Historikerstreit – «суперечки істориків» про причини виникнення нацизму та міру його відповідальності за Другу світову війну. Під час цієї дискусії Коль і його союзники з середовища німецьких істориків отримали таку жорстку відсіч, що «Geschichtspolitik» була згорнута, не встигнувши до ладу набрати обертів [62, с.8-9].

Наприкінці ХХ ст., а саме в період буму досліджень пам'яті, найбільш значущими фігурами цього напрямку стали американський історик П. Гаттон із його фундаментальною «Історією як мистецтвом пам'яті», британський соціолог П.Коннертон, що «освіжив» тему книжкою «Як суспільства пам'ятають» та пропозицією звернути увагу на способи передачі пам'яті через тілесні й комеморативні практики, американський історик Дж. Олік, який реінтерпретував поняття «колективної пам'яті», і німецькі фахівці, подружжя Ян та Аляйда Ассманн, котрі доповнили словник поняттям «комунікативна пам'ять» і запропонували дихотомію «комунікативна – культурна пам'ять» [43, с.124].

Серед сучасних теоретиків колективних форм пам'яті якісно вирізняється доробок німецького культуролога, експерта з єгиптології Я. Ассмана. У праці «Культурна пам'ять. Пам'ять, письмо та політична ідентичність в ранніх цивілізаціях» (1992 р.) він на матеріалах стародавньої історії розкриває культурні вияви колективної пам'яті. Вчений протиставляє поняття «комунікативна» та «культурна» пам'яті. Комунікативною вчений визначає пам'ять, яка здатна передавати людський досвід у рамках індивідуальних біографій крізь обмежену кількість поколінь. Вона існує в неформальному чи слабо оформленому вигляді й поширюється через повсякденну комунікацію. Натомість культурна пам'ять розуміється як особлива символічна форма передачі та артикуляції смислів, що

виходять за рамки досвіду окремих індивідів чи груп. Вона зберігає події з абсолютного, міфологічного минулого. Їй притаманні високий рівень формалізації, символічний характер кодування (в словах, образах, діях тощо), механізм передачі через ритуальну комунікацію [20, с.38].

Узагальнена теорія пам'яті була розроблена Яном Кубіком і Мікаелем Бернхардом, які окреслили різні типи мнемонічних діячів та режимів пам'яті, що виникають внаслідок взаємодії між цими діячами. Режим пам'яті визначається авторами як «впорядкований спосіб пам'ятати про окремі проблеми, події чи процеси ... в певний момент чи період», який згодом, коли «до формулювання та поширення активно залучені державні інституції чи політичні угруповання», набуває офіційного статусу. Такі діячі (до яких, наприклад, відносяться політичні партії), намагаються впливати на офіційні режими пам'яті, щоб «сконструювати найбільш вигідну для себе візію минулого, яка легітимізує їхні зусилля у здобутті та втриманні влади» [45, с.9].

Поняття історична пам'ять, як правило, виступає в ролі одного «з вимірів індивідуальної та колективної (соціальної пам'яті)». На думку Л. Репіної, «Історична пам'ять» розуміється як колективна пам'ять (в тій мірі, якою вона вписується в історичну свідомість групи) або як соціальна пам'ять (у тій мірі, якою вона вписується в історичну свідомість суспільства), або загалом – як сукупність донаукових, наукових, квазінаукових та позанаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле [40].

Звернемося у цьому контексті до поняття історичної пам'яті. Історична пам'ять – це стійка система поглядів на минуле, які у суспільному свідомості. «Історична пам'ять становить одну з основ усвідомлення людиною свого «я» в сімейному родоводі та в історії свого народу, розуміння нашого «ми» в національній та культурній спільноті країни, а також у рамках загальнолюдської цивілізації», – пише В. Бойков [86, с.253].

Існують різні терміни на позначення державної комеморативної політики. На використання того чи іншого терміну в різних країнах накладають відбитки наукові лінгвістичні традиції, міждержавні контакти й особливості використання

відповідної термінології. Наприклад, англomовна література переважно оперує поняттям «politics of memory» (політика пам'яті). У Німеччині використовується категорія «Geschichtspolitik» (історична політика). В Польщі поширений термін «polityka historyczna» (політика історична), де він запозичений з німецької мови [20, с.58-59].

У підготовленому співробітниками Українського інституту національної пам'яті термінологічному словнику-довіднику подано такі визначення. Меморіальна політика – складова системної і послідовної державної політики в ділянці формування історичної та національної пам'яті [20, с.57].

На думку польського вченого М. Чіхоцькі, історична політика – це неперервне стимулювання обговорення минулого через різні форми його інституціоналізації [29, с.378-379]. А польський вчений Р. Траба вважає, що політика пам'яті – це будь-які навмисні і формально легітимні дії політиків і чиновників, які спрямовані на закріплення, видалення або зміну окремих фрагментів суспільної пам'яті [29, с.379].

Вітчизняна дослідниця Л. Нагорна вважає, що політика пам'яті – це, насамперед, данина пошани й поваги до зусиль і життєвих подвигів мільйонів людей, які створювали матеріальні та духовні цінності й захищали їх, часто ціною власного життя. Це також створення позитивного узагальненого образу країни й народу – такого, який потрібен нам і прийдешнім поколінням для нормального соціально-психологічного самопочуття, а державі – для забезпечення лояльності й згуртованості населення, для налагодження зовнішніх контактів, для залучення до країни капіталів і туристів [66, с.115]. Разом з тим Л. Нагорна застерігає та попереджає, що історична пам'ять – не стільки масове знання про минуле, скільки сприйняття минулого як спадщини, що стає інструментальною цінністю [36, с.145].

Характерно, що термін «історична політика» (на відміну від «політика пам'яті») знайшов поширення також у Росії. Можна визначити кілька причин розповсюдження цього терміну в російському науковому та публіцистичному дискурсах: по-перше, «історична політика» є калькою з німецького

«Geschichtspolitik»; по-друге, відбулося запозичення терміну з періоду перебудови в СРСР, коли була започаткована історична політика, що спрямовувалась на ліквідацію «білих плям історії», тобто стосувалась історичної науки, а не пам'яті; по-третє, термін свідомо використовується для протиставлення «політиці пам'яті» як способу «маніпулювання минулим» [20, с.59].

Початок системному студіюванню зазначеної проблематики поклали роботи Л. Виготського, А. Лурії, А. Леонт'єва та інших вчених. Вони довели, що соціально-історичні зміни як впливають на психіку людини, а й змінюють свідомість, перекладаючи його, отже, і функціонування пам'яті «на якісно інші рівні». У роботах Б. Ф. Ломова було показано, що пам'ять «сукупного суб'єкта» набуває нових властивостей, які не зводяться до простого підсумовування «якостей вхідних до неї пам'ятей індивідів». Завдяки напрацюванням Я. Ребане, В. Ребріна, Ю. Левади та інших дослідників на початку другої половини ХХ століття в науковий побут вводиться поняття «соціальна пам'ять», яке замінює терміни, що існували раніше: історична пам'ять, колективна пам'ять, колективний мозок, пам'ять людства, пам'ять світу [40].

На думку російського історика, директора фонду «Історична пам'ять» Олександра Дюкова ««політику пам'яті» можна визначити як сукупність заходів, спрямованих на формування та/або відтворення ідентичностей, насамперед – національних та етнічних. Жодне суспільство у світі не може обійтися без своєї «політики пам'яті». Однак «політику пам'яті» слід відрізнити від «історичної політики». «Історична політика» – термін, вигаданий у Польщі. Він означає свідоме використання історії як інструменту політичної боротьби (як внутрішньої, і зовнішньої)» [38].

Російські дослідники Г. Валеева, Д. Борисов, Р. Гибадуллина вважають, що «історична пам'ять – це інформація, що передається з покоління в покоління» [32, с.26].

Для розуміння сутності історичної пам'яті варто звернути увагу на особливості такої категорії, як політичний міф у формуванні парадигми історичної політики на сучасному етапі розвитку держави. Політичний міф – це

специфічний спосіб пояснення об'єктивної дійсності в формах організованої комунікації колективного знання у вигляді імперативно визначених догм і застосування інструментарію маніпуляції суспільною та індивідуальною свідомістю за допомогою детермінації спеціально відібраних фактів, концепцій, теорій [37, с.49].

Характерними особливостями політичного міфу є:

- інтерпретація реалій об'єктивної дійсності винятково в догматизованих міфологічних формах;
- тісний зв'язок з історичним міфом, що стосується насамперед ранніх періодів історії, адже недавнє минуле навіває неприємні спогади про «колоніальне рабство», «іноземну окупацію», участь в акціях, які порушують норми міжнародного гуманітарного права та ін.;
- контрфактичність – свідомий добір системи доказів, що визначає міфологеми та ігнорування фактів, які руйнують смислосзначення міфу; еkleктичне узагальнення одиничних, суперечливих фактів для обґрунтування власної міфологічної конструкції;
- інструменталізація сучасних політичних завдань («повернення «споконвічних» земель) на основі ірраціонально-містичного сприйняття історії;
- стереотипізація минулого («золоте століття») й сучасного («славетні нащадки», «одвічні лицарі») в міфологічних формах історичної пам'яті;
- фальсифікація історичних аргументів. Моделям історичної пам'яті гостро не вистачає корпусу нових історичних джерел, який вже достатньо вивчений, тому для зміни суспільної свідомості часто використовують спеціально підроблені історичні документи;
- структурність. Міф – цілісна структура, яка сприймається лише у своїй сукупності. «Руйнування» хоча б одного елементу міфу виводить носія міфологічного світогляду за його межі [37, с.50].

На основі політичного міфу формується інструментарій політичної міфологізації як «спосіб підпорядкування реальності визначеному смисловому порядку, що наділяє її структурою, організацією, принципами функціонування».

Формами міфологізації є легітимізація влади, сакралізація національної держави та її історії та харизматизація національних і політичних лідерів. За допомогою політичної міфологізації державними інституціями формується політична міфологія – сукупність поглядів, уявлень та почуттів за специфічної інтерпретації історичних подій, політичних процесів, особистостей національних і політичних лідерів, ключових характеристик нації та держави, які мають пріоритетне значення в його суспільній та індивідуальній свідомості [37, с.50].

При побудові структури політичного міфу активно використовується категорія «історична пам'ять», яка виконує функції об'єднання різних поколінь держави, забезпечення спадкоємності морально-духовних цінностей та збереження духовно-ментального коду нації. Одночасно історична пам'ять є результатом формування моделі стандартизованих уявлень в колективній психології та суспільній свідомості про історичне минуле на основі інженерії політичного міфу в визначеному символічному полі. У цьому випадку історична пам'ять – це результат духовно-культурного, соціального, політичного конструювання та комплексний інструментарій формування нових культурних, соціальних, політичних, релігійних ідентичностей [37, с.51].

Поряд з напрацюваннями *memory studies*, важливими є вивчення закономірностей функціонування пам'яті в рамках психології. Це дає можливість виокремити ключові принципи, що визначають особливості процесу запам'ятовування інформації [20, с.39]: принцип значимості – чим більш актуальною, значимою є інформація для життєдіяльності особи, тим краще вона запам'ятовується та зберігається; принцип співвіднесення із собою. Інформація, що асоціюється з самим собою, запам'ятовується та відтворюється краще. Причиною цього ефекту є те, що оцінка відносно себе є потужним засобом кодування інформації в пам'яті; принцип інтересу – чим більшу зацікавленість викликає інформація в особи, тим краще вона запам'ятовується; принцип обсягу знань – чим більше знань з певної теми має суб'єкт, тим простіше запам'ятовується нова інформація з цієї теми. Встановлення асоціативних зв'язків нової інформації з попередньо збереженою сприяє її кращому запам'ятовуванню.

Принципи, що визначаються характером мнемонічної дії:

– принцип установки – краще закріплюється та утримується інформація, щодо якої дана установка на запам'ятовування й тривале збереження, готовність до сприйняття інформації полегшує її запам'ятовування; принцип осмислення – чим глибше осмислюється інформація, тим краще вона запам'ятовується; принцип повторення – краще запам'ятовується інформація, яка періодично повторюється. На збереження впливають частота і кількість повторень. Найефективнішим є часте повторення відразу після повідомлення інформації; принцип первинного враження – чим сильнішим є перше враження про предмет запам'ятовування, і чим більше каналів його сприйняття, тим міцніше закріплюється інформація. Цей принцип базується на залученні кількох органів чуття для посилення сприйняття; принцип одночасних вражень – уявлення, що виникають одночасно в процесі пригадування, викликають одне одного. Цей принцип базується на збереженні природних асоціацій; принцип послідовності сприйняття – уявлення, що виникають одне за одним, під час пригадування викликають наступні уявлення, але не попередні.

Принципи, що визначаються особливостями інформації: принцип образності – краще запам'ятовується повідомлення, для ретрансляції якого використані яскраві образи, метафори, аналогії; принцип емоційності – емоційно забарвлені повідомлення запам'ятовуються краще. При цьому в одних випадках зберігаються приємні, а в інших – неприємні спогади [20, с.40-41]. принцип зв'язку з часом та простором – прив'язування інформації до часових чи просторових характеристик сприяє послідовному й повному відтворенню інформаційного ряду; принцип практичності (ефект генерації) – можливість використання знань на практиці сприяє кращому їх закріпленню. Психолог П. Зінченко пояснює цей ефект так: чим більше самостійності виявляє людина у будь-якій діяльності, тим сприятливіші умови створюються для підвищення продуктивності мимовільного запам'ятовування; принцип унікальності – краще запам'ятовується нова інформація, що суттєво відрізняється від наявної, або доступ до якої є обмеженим; принцип авторитетності джерела – вказівка на авторитетне

джерело інформації загострює увагу до сприйняття повідомлення, сприяє його переконливості та в результаті – кращому запам'ятовуванню.

Принципи, що визначаються послідовністю подачі інформації:

– принцип оптимальної довжини ряду – краще вивчати об'ємний матеріал частинами, ніж весь одразу. Кількість елементів у ряду не повинна перевищувати обсяг короткочасної пам'яті, що визначається числом Міллера (7 ± 2 елементи); принцип країв (позиційний ефект) – краще запам'ятовується інформація представлена в кінці й на початку. Найгірше запам'ятовуються середні елементи ряду; принцип ізоляції – легше запам'ятовуються рідкісні елементи, що зустрічаються в переліку поряд з типовими; принцип незавершеності (ефект Зейгарник) – краще запам'ятовуються незавершені, перервані дії, фрази, завдання [20, с.41].

Поряд з принципами збереження актуально звернути увагу й на особливості процесу забування. Так, П. Коннертон звернув увагу на забування як окремий процес, притаманний колективній пам'яті. Дослідник виокремив сім видів забування:

- репресивне стирання, притаманне тоталітарним режимам;
- розпорядче забуття, яке також є виявом волі держави, однак, на відміну від попереднього, воно забезпечує інтереси всіх сторін;
- забування як складова частина формування нової ідентичності;
- структурна амнезія – схильність пам'ятати лише факти, які є соціально значущими;
- анулювання – забування в результаті надлишку інформації;
- забування як заплановане старіння – за інтенсивної циркуляції інформації важливим є її постійне оновлення, коли значимість мають (відповідно тому й зберігаються) лише останні дані;
- забування як понижене мовчання. Якщо спогади суперечать цінностям та моделям поведінки, які є загальноприйнятими в суспільстві, ці спогади можуть стати причиною культурного пониження. Тому часто легше забути їх, ніж терпіти моральний біль від пониження [20, с.42].

Ідеологічне забезпечення історичної політики ґрунтується на чотирьох головних постулатах [70]. По-перше, історія та пам'ять видаються, передусім, як арена політичної боротьби із зовнішнім та внутрішнім противником [62, с.11].

По-друге, стверджується, що «всі так роблять», чим у власних очах громадськості виправдовується очевидне порушення принципів функціонування наук про суспільство, прийнятих у демократичних умовах [62, с.11].

По-третє, вважається очевидним, що зовнішній противник невпинно прагне затвердити таку інтерпретацію подій минулого, яка шкодить нашій вітчизні [62, с.11].

По-четверте, виправданням історичної політики є нібито незадовільний стан патріотизму та викладання історії в школі. З цієї причини пропонується (тимчасово) принести на поталу плюралізм у підручниках і концепціях – заради того, щоб «діти знали хоча б головні речі» [62, с.11, 13].

Отже, поняття «історична пам'ять», «колективна пам'ять», «соціальна пам'ять» з'явилися в працях європейських гуманітаріїв на початку ХХ ст. Найбільший внесок в їх розробку було зроблено М. Альбваксом, Ф. Єйтс, О. Ексле, П. Нора, П. Гаттоном та іншими дослідниками. Зважаючи на те, що це поняття має значну кількість трактувань, існують підстави вважати історичну пам'ять тотожною історичній свідомості чи міфології, які є в першу чергу формами відображення, а не збереження дійсності. Зміст історичної пам'яті зберігається та виражається в наративній (історичні міфи, символи та архетипи, суспільні цінності та стереотипні оцінки), а ретранслюється в перформативній (комеморативні церемонії, місця пам'яті, традиції, звичаї) формі. Суспільними сферами, що впливають на формування історичної пам'яті, взаємодоповнюючи одна одну, є політика пам'яті, історична освіта, меморіальна культура, медійний дискурс.

2.2. Характерні риси політики пам'яті в сучасній Росії

Проблематика колективної пам'яті, історії, соціального часу є зараз актуальною та затребуваною в різних науках: соціології, антропології,

культурології, філософії, історії. У межах цих наук формулюється категоріальний апарат досліджень пам'яті, соціального часу, феноменів забуття, мобілізації соціальної пам'яті, визначаються її функції, обговорюються питання, як працює пам'ять, як вона стає ресурсом соціальної взаємодії та культурного вибору. Осмислення феномена колективної пам'яті в сучасній науці представлено різними напрямками: вивчаються уявлення про історичних персонажів і минуле Росії, колективні спогади про травматичні події, злочини минулого, війни, терористичні акти, стихійні лиха; досліджується вплив колективної пам'яті на міжгрупові відносини, політичні настанови; вивчається її зв'язок із ідентичністю. Великий інтерес дослідників спрямовано на процеси організації пам'яті, взаємодії особистої пам'яті та колективного минулого, функціонування історичної підструктури автобіографічної пам'яті, виявлення специфічного змісту різних видів пам'яті колективного суб'єкта (соціальна пам'ять, культурна пам'ять, історична пам'ять, національна пам'ять, меморіальна пам'ять). Окремі аспекти колективної пам'яті виявляються у вивченні образу Росії та росіян [21, с.193]. Розглянемо характерні риси політики пам'яті в сучасній Росії.

По-перше, колективна пам'ять сучасного російського суспільства є характерним для постіндустріальної епохи симбіозом колишніх (пізньорадянських і перебудовних) ідеологічних наративів, елементів локальної (регіональної та етнічної) пам'яті та окремих сучасних сюжетів. Описуючи сформований конгломерат міфологем, більшість дослідників характеризують його як «розпливчастий» та «нестабільний». Специфіка сприйняття росіянами історичної інформації зводиться до «примітивної однозначності» її оцінок, їхньої «зв'язаності з безпосередніми соціальними установками» та «життєвим досвідом». Гострота пережитих у минулому столітті культурних травм і ореол конфліктності, що зберігається навколо них, сприяють успішному «маркуванню» історичними символами ті чи інші ідеологічні позиції.

Також російська національна історія – особливо в радянський період – є справжнім мінним полем, оскільки не існує загальнонаціонального консенсусу

щодо того, як інтерпретувати більшу частину ключових подій, починаючи з трагедії революції 1917 р. і закінчуючи фарсом серпневого путчу 1991 року» [19, с.186].

По-друге, пізньорадянський дискурс історичної пам'яті будувався на прагненні констатувати та усвідомити допущені в минулому помилки та порушення, результатом чого мало стати продовження того шляху розвитку, який був намічений попередніми поколіннями радянських правителів. Таке специфічне поєднання критичного ставлення до минулого з усвідомленням історичної спадкоємності сприяло видаленню образу Сталіна на периферію суспільного уваги. Більшою мірою його фігура розглядалася як основний фактор спотворення природного історичного процесу, хоча, зрозуміло, героїзація та популяризація пам'яті про «Велику Вітчизняну війну» в роки «застою» не могли не зіграти свою роль – Сталін значною частиною суспільства сприймався якщо не як джерело перемоги, то як неодмінний учасник цієї події. Але «перебудова» мала на увазі не лише оновлення політичної зміни суспільства, а й модернізацію історичного дискурсу, у якому Сталін природним чином набував якостей «неправильного» політичного лідера [15, с.3-4].

По-третє, радикальна ревізія спільної історії, здійснена новими суверенними народами, породила у пострадянській Росії феномен «втраченого минулого». У свідомості росіян глибоко вкорінений імперський синдром – синдром «старшого брата», і тому стрімке перетворення «братських народів СРСР» в такі, що претендують на отримання статусу «інших», викликали шок і образу на невдячних «молодших братів», насамперед, за дегероїзацію та дискредитацію недавнього спільного минулого, особливо за спроби руйнування основного «міфу походження» пострадянської Росії – «міфу Великої Вітчизняної війни». Невипадково свого часу Ніна Тумаркін назвала пам'ять про Велику Вітчизняну війну «радянською громадянською релігією». Нині ця «громадянська релігія» перетворилася на російську [19, с.182].

По-четверте, у Росії контекст національного примирення визначається тим фактом, що крах радянського проекту відбувся після практично повного

вироблення ним своїх потенцій та в умовах величезного розчарування суспільства в комуністичній ідеї, що практично запрограмувало досягнення консенсусу на антирадянських та контрреволюційних умовах. Відповідно відмова російської влади в нульові роки від реінтерпретації революції як великої події не може бути визнана суворо волонтаристським рішенням, пов'язаним лише з особистими уподобаннями лідерів чи електоральною прагматикою. Це рішення укладається в логіку компромісу на правоконсервативних умовах, тобто ухвалення радянської спадщини (перемоги та космосу) без ухвалення самої революції. Суперечливість обраної моделі історичної політики полягає в тому, що Росія зараз перебуває на протиході до ліволіберальних тенденцій, що домінують на Заході, і правоконсервативна основа суспільної згоди, обрана російською владою, піддаватиметься суттєвій критиці з-за кордону, важливої для низки впливових суспільних груп [30, с.7].

По-п'яте, у Російській Федерації термін «історична політика» вже доволі міцно усталений; при цьому критичні настрої щодо нього надзвичайно сильні. Дослідник О.Міллер категорично не сприймає ототожнення термінів «політика пам'яті» й «історична політика», з останнім він пов'язує «руйнівний ефект як для самої професійної історіографії, так і для її комунікації із суспільством». Зроблені упродовж 2003-2008 рр. спроби використати якісь події минулого як об'єднуючі символи виявилися, на думку Міллера, «україн незграбними», а підпорядковані політичним завданням дослідження з історії в РФ «стають не науковим заняттям, а політтехнологічним підрядом». Ще більш критично налаштований до російського різновиду історичної політики І.Калінін. На його погляд, той ідеал «інноваційної культури», на який покладає надії російська влада, включає інтенсивну «націоналізацію минулого», що передбачає не просто суверенну монополію на інтерпретацію, а й своєрідне меморіальне пред'явлення із використанням патріотичних мнемотехнологій. До труби, якою «тече чорне золото російської історії», влада воліє не допускати сторонніх, «міцно тримаючи у своїх руках розподіл природної ренти з минулого» [66, с.114-115].

По-шосте, під час численних дискусій про нову національну ідею Росії так і не вдалося сформуванати того набору цінностей, які в нових економічних умовах могли б конкурувати з цінностями суспільства споживання, хоча об'єктивно важко щось протиставити закликам купити більше машин на рік на тисячу населення, з'їсти більше тонн морозива, м'яса, овочів. Завдання вироблення нових державних цінностей досі не вирішене. Відмовившись від гасел на кшталт «За родину! За Сталіна!», Росія об'єктивно не може повернутися до тріади «Православна Віра. Самодержавство. Народність». «А жити і вмирати за цінностями Конституції, Республіки, Демократії, за Права людини і Громадянське суспільство якось не прийнято» [22, с.5].

По-сьоме, історична політика в Росії відіграє важливу роль. Причому як у внутрішньодержавних, так і в міжнародних відносинах, історична політика стала інструментом, до якого уряди вдаються для того, щоб створити не лише позитивний образ влади та держави, якою вони керують, а й образи країни/країн-конкурентів та політичних супротивників, як правило, негативні. «Нинішні комунікативні збої у політичному процесі на пострадянському просторі значною мірою зумовлені недостатньою структурованістю політичних очікувань та наявністю «провалів у соціальній пам'яті», архаїзацією при темпоральній організації подвійних рядів політики з «сьогодення» до «минулого» та «майбутнього», – зазначає К.Ф. Завершинський. – Це неминуче породжує війну «політик пам'яті», яка не припиняється два десятиліття як усередині комунікативних просторів нових держав, так і між ними» [19, с.182].

По-восьме, водночас виявлена російською владою рішучість вступити на шлях боротьби з фальсифікаціями історії означала готовність вплутатися у затяжну інформаційну війну з багатьма нашими «сусідами». Спроби прийняття «меморіального закону», заборона на заперечення провідної ролі СРСР у перемозі над фашизмом, створення в травні 2009 р. указом № 549 Президента РФ Д.А. Медведєва спеціальної державної «Комісії при Президентові РФ із протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії» та інші заходи означали, що «політична еліта прийняла ті «правила гри», за якими здійснюється

«історична політика» у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи». При цьому, як вважає І. Калінін: «Влада, підкоряючись звичній їй логіці боротьби за природні ресурси, бачить у минулому саме обмежений ресурс, за володіння яким, отже, необхідно активно і жорстко боротися». Звідси, схоже, вже зроблено висновок: історія надто політично важлива, щоб залишити її на відкуп професійним історикам (мабуть, не випадково до президентської комісії разом із професійними істориками були включені начальник Генерального штабу Збройних сил Росії та вищі офіцери внутрішніх та зовнішніх служб безпеки країни). Наслідком є формування «держзамовлення» на єдино істинну та патріотичну версію історії, яка негласно нав'язується суспільству і, як не дивно, виявляється вигідною для певних політичних сил [19, с.187-188].

По-дев'яте, політики, як зазначає російська дослідниця О. Малинова, виконують свою частину роботи: вони не лише апелюють до минулого, беруть участь у його інтерпретації, а й мають можливість формувати «інфраструктуру» колективної пам'яті. Наприклад, вони активно впливають на регулювання змісту шкільних програм і підручників, мають змогу вносити зміни в календар свят і пам'ятних дат, запроваджувати державну символіку й нагороди, регламентувати офіційні ритуали тощо [83, с.5].

По-десяте, загалом у сучасній Росії без жодного сумніву відбувається брутальний процес формування політизованого культу війни, широко підтриманий машиною державної пропаганди. Насамперед затято культивується міф сталінських часів про «непорушну єдність» радянської держави і народу у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Для створення широкого ідеологічного консенсусу активно використовується велетенська інфраструктура колишніх радянських музеїв, союзів ветеранів, фільмів тощо. Культ війни знаходить своє втілення у відродженні коротких гасел сталінської доби: «Хто проти комунізму (нині – Росії), той за фашизм». Або ще, особливо підтримуваний Путіним мобілізаційний вислів: «Если надо – повторим!», по суті протилежний сучасному західному «never more» – «ніколи більше» [83, с.9].

По-одинадцятье, «победобесіє», пропаганда православно-конфесійної винятковості, культивування ненависті до західних демократичних цінностей та абсолютне ігнорування права сусідніх країн, що виникли після розвалу СРСР, на суверенітет – це є риси свідомості теперішнього російського суспільства [54].

По-дванадцятье, дослідники історії пишучи про колективну пам'ять про сталінський терор і стверджують, що пострадянські покоління відчують страждання та горе через неможливість раціонально осмислити історичний досвід радянського періоду [14].

По-тринадцятье, культурна політика Путіна, зокрема в сфері історичної пам'яті може бути зрозумілою лише в контексті зовнішньої політики, зокрема й в Україні. У цьому виборі війни замість культури як символу національної ідентичності – корені кримської кризи. Це пояснює, чому російські медіа і навіть дипломати називають українську революцію «фашистським рухом»: це та призма, через котру вони бачать історію. Годі дивуватися, що погляд на світ із сталінської точки зору приводять до виникнення повністю спотвореної картини, причому часто зумисно спотвореної, картини нинішньої політичної ситуації» [83, с.9-10].

Отже, підбиваючи підсумки, можна констатувати, що характерними рисами історичної пам'яті сучасної Росії є суперечливість історичного процесу, ностальгія за радянським минулим, прагнення сильної влади, ненависть до Заходу, відсутність набору цінностей, які б дозволяли розвивати національну ідею, бажання відновити СРСР, феномени «старшого брата» відносно колишніх республік союзу та «втраченого минулого», «победобесіє» й пропаганда православно-конфесійної ексклюзивності. Як наслідок відбувається суттєвий дисбаланс у взаємодії індивідуальної та колективної пам'яті на користь останньої. Слабкість індивідуалістичних цінностей, а також індивідуальної пам'яті помітно підсилює роль зовнішніх акторів в інтерпретації історії, яка застосовується також для конструювання колективної пам'яті. Невипадково автори книги «Двадцять років після комунізму. Політика пам'яті та пам'ятання» не включили до неї пострадянську Росію, пояснюючи це тим, що рівень

путінського контролю над засобами масової інформації, його жорстка обмежувальна політика щодо автономних акторів громадянського суспільства унеможлиблює застосування підходів, розроблених для аналізу політики пам'яті в умовах демократії, стосовно все більш консолідованого авторитарного режиму [83, с.10].

Висновки до Розділу II

Таким чином, політика пам'яті виникла на початку XX ст. і в її дослідженні основну роль відіграли західноєвропейські вчені. Певні її аспекти знайшли відображення в працях радянських та російських вчених, але як частина психології, соціальних наук. На сьогодні, узагальнивши характерні риси колективної пам'яті варто зазначити, що для теперішньої російської влади важливим інструментом консолідації суспільства всередині країни, а також реалізації стратегічної мети зовнішньої політики є відновлення статусу світової держави. Сучасне російське суспільство багато в чому відрізняється від радянського, від російського імперських часів, але незмінними залишаються: по-перше, низька життєздатність суспільної моделі, по-друге, домінування колективістських цінностей, слабкість (або навіть відсутність) громадянського суспільства, по-третє, повне засилля політики влади у формуванні історичної парадигми держави.

Розділ III. Етапи та актори історичної політики в сучасній Росії

3.1. Основні етапи й практика зміни російською державою історичної пам'яті

Історична пам'ять як контекстний фактор (чинник середовища) політичного впливу зберігає норми й зразки поведінки, притаманні для відповідної культури, характеристики психологічного складу спільноти. Пам'ять визначає прийнятні та неприйнятні зразки взаємодії суб'єктів та об'єктів політики і при цьому не залежить від їх волі. Постає питання про етичність маніпулювання суспільною пам'яттю. У всі часи влада була монополістом на написання історії, тому як слушно наголошував О. Міллер, це явище існує здавна і тією чи іншою мірою є неминучим. Морально-етичні межі використання історичної пам'яті в політиці визначаються не тим, хто її використовує, а тим, наскільки ретрансльований зміст пам'яті відповідає об'єктивним реаліям. Насправді межі допустимості такого впливу визначаються ціллю, що ставить перед собою агент впливу: суспільно значущою і прихильною до інших спільнот чи індивідуально-корпоративною, що супроводжується агресією щодо опонентів [20, с.56].

Варто сказати, що бажання впливати на формування власної історичної пам'яті в Росії виникло не в ХХ чи ХХІ ст., а значно раніше. Зокрема, ще в ХІХ ст. тут сформувалася парадигма панславізму, як один із перших теоретико-методологічних напрямів обґрунтування геополітичного домінування Росії як у східній Європі, так і в Євразійському регіоні через федеративне об'єднання всіх слов'янських земель під російським верховенством. Панславісти як і згодом євразійці планували боротися із Західною цивілізацією хоча і не виступали за її повне знищення. Звідси в історичній пам'яті росіян укарбований образ Заходу як джерела загрози незалежності та самому існуванню Росії [48, с.63].

Після руйнування СРСР трансформацію політики пам'яті можна умовно поділити на три періоди. Початковий етап, приблизно 1991-1993 р., можна охарактеризувати як інерційний [24, с.146]. 1990-і рр. пройшли під знаком

гострої конфронтації між прихильниками та противниками Б. Н. Єльцина. На початковому етапі символічна політика виконавчої влади розвивала критичний наратив, який продовжував переоцінку вітчизняної історії, розпочату роки перебудови [58, с.178].

Усередині країни справа обмежилася просто вилученням із нових підручників та офіційних матеріалів всього, що було пов'язане з КПРС. Можна сказати, що здійснилася деполітизація старого міфу, при цьому його фактологічний зміст на той час зазнав несуттєвих змін. Практика ритуалів та символів теж збереглася, хоча на цьому етапі не розвивалася [24, с.146]. Згадуючи минуле, Єльцин часто вдавався до протиставленням («За всю тисячолітню історію Росії культура та її діячі не мали стільки свободи творчості та політичної незалежності, як тепер»; «Росія добре знає, що таке право сили. Усвідомити силу права тільки належить»). У той самий час не можна ігнорувати прагнення влади утвердити наступність історичного поступу, подолати «розрив 1917 року». Показовими є принципові зміни в геральдиці – імперський двоголовий орел поєднувався з триколірним неімперським прапором [63, с.131].

Під час так званого суду над КПРС (1992 р.) стало особливо очевидним, що суспільство глибоко розколоте у ставленні до минулого. Перемога у «Великій Вітчизняній війні» виявилася практично єдиним елементом колективної пам'яті, що викликав у різних громадських групах нехай не спільні, але хоча б сполучні емоції. Політичні лідери країни відчували це і не маючи інших рецептів, не зловживали посиленнями на історію [64, с.329]. Усвідомлюючи цінність пам'яті про війну, «команда Єльцина» прагнула зображати війну як подвиг народу, але жодним чином не заслугу комуністичної партії й радянської держави. Отже, як впливало із цієї інтерпретації, Перемога була здобута не стільки завдяки, скільки всупереч радянській системі [83, с.41].

Паралельно, для «перебудови» радянського минулого і, разом з тим, спроби використання такого потужного ресурсу, як пам'ять про війну, у сфері внутрішньої політики владою було здійснено деякі кроки, здебільшого – дуже спірні. Так було в 1993-1994 гг., коли святкування Дня Перемоги перенесли на

територію нового меморіального комплексу на Поклонній горі – сам він був закладений ще наприкінці 1950-х, але поетапно вводився в дію до 1995 року [24, с.152].

У цей час відбувалися зміни, пов'язані з пошуком нової ідентичності, а особливо – прагнення нової влади надати собі легітимності в очах населення. Також тепер доводиться мати справу не лише зі звичними гравцями політичного поля, а й з новими, більшість із яких становили колишні республіки СРСР і союзники, що змінили орієнтацію. І, нарешті, жодного певного майбутнього, окрім надій на щось найкраще, населення собі не уявляло [24, с.147].

Для професійного вивчення історії 1990-ті і початку 2000-х років не були втрачені. Навпаки, відбувалося ґрунтовне вивчення насамперед заборонених тем. Про цей період часто говорять як про час «архівної революції». Багато документів стали вперше доступні історикам, і значну частину їх було опубліковано. У ці роки було споруджено сотні пам'ятників і меморіалів жертвам репресій, найчастіше на місцях масових страт та гулагівських таборів. Але переважна їхня більшість перебувала на околицях міст або взагалі у важкодоступних місцях і не займала центрального місця у суспільному просторі [64, с.329-330].

У підручниках того часу чітко простежується і націоналізація історії, яка означала, перш за все, випадання з них інформації про ті частини СРСР, які стали незалежними країнами 1991 р. Однак, на відміну від колишніх радянських республік, така націоналізація не супроводжувалася радикальним переглядом пантеону видатних діячів – відбувалося швидше поступове додавання персонажів із «білого» табору, що нерідко супроводжувалося фізичним переміщенням їхніх останків до Росії [64, с.330].

Отже, приблизно з 1992 р. та в активній фазі до середини 2000-х років. відбувався процес відмови від старої моделі та її радикального неприйняття.

Другий період, що виділяється О.Ю. Малиною, продовжувався приблизно від 1996 р. до приходу до влади В.В. Путіна. У другій половині 1990-х років піднесення націоналізму підштовхнуло демократичних лідерів, і

насамперед самого Бориса Єльцина, до думки, що необхідно знайти «російську ідею», яка допоможе об'єднати суспільство і маргіналізувати націоналістичну та комуністичну опозицію [49, с.136]. Про другу половину 1990-х років можна говорити як про самостійний етап, оскільки в цей період мало місце часткове коригування офіційної символічної політики: на зміну принциповому заперечення «тоталітарного минулого» прийшла установка на «примирення та злагоду» [58, с.179].

Замість повного неприйняття радянського минулого Б.М. Єльцин починає шукати «національну згоду» та примирення з комуністичним минулим. Саме 1996 р. свято Великої Жовтневої соціалістичної революції (7 листопада) замінюється Днем згоди та примирення. У 1998 р. останки царської родини Романових перепоховані у Санкт-Петербурзі. Б.М. Єльцин запрошує нащадків царської сім'ї приїхати та засвідчити спроби примирення Росії з власним минулим [13, с.366].

Але бурхлива реакція на дану Б. М. Єльциним наприкінці 1994 р. обіцянку повернути Німеччині трофейні культурні цінності показала, що значна частина суспільства не поділяє прагнення владної еліти «дерадянізувати» пам'ять про війну та частково відмовитися від її моральних та матеріальних «результатів» лише тому, що вони були отримані недостатньо «праведними» методами. У умовах правляча еліта вважала за благо повернути деякі елементи радянського обряду [58, с.93]. А тому незабаром до Москви на Червону площу повертаються традиційні радянські військові паради, присвячені річницям Великої Вітчизняної війни. Однак це не допомагає першому президентові Росії врегулювати конфлікт між сьогоденням і минулим усередині країни, в якій «демократичні реформи» стають дедалі непопулярнішими, особливо серед націоналістично налаштованих кіл [13, с.366].

У рамках ревізії історії Другої світової війни почали формуватися нові настанови щодо операцій радянських військ у Європі. Останні почали розглядатися як «поневолення» її народів, зміну однієї диктатури на іншу [24, с.152]. В образі війни підкреслювалися насамперед страждання народу, а не

велич держави. Набагато пишніше в 1997 році відзначалося 850-річчя Москви, в чому можна побачити передбачення історичної політики 2000-х, з її націоналістичними та державницькими мотивами [49, с.136].

Відбувся епізод зі спробою позиціонування фігури маршала Г.К. Жукова як певного загального символу Перемоги. Очевидно, це робилося з метою заміни образу Сталіна та усунення негативних акцентів у сприйнятті подій населенням. Конкретний вираз вказана практика отримала в низці кроків: встановлення пам'ятника на Червоній площі, заснування ордену та медалі Жукова, повсюдне використання його портретів під час святкування 50-річного ювілею Перемоги. Проте, очевидно, через те, що в рамках нового політичного курсу маршал Жуков як особистість не надто вписувався, програму його меморіалізації незабаром згорнули. Однак 1995 р. ювілей Перемоги ще пройшов з акцентом на його фігуру [24, с.154].

На думку російського історика С. Белова, поступовий перехід до третього, «державно-патріотичного» періоду розпочався приблизно з 1999-2000 років [24, с.155]. О. Малинова теж вважає, що початком третього періоду політичного використання минулого в російській політиці ідентичності став прихід до влади у 2000 р. В.В. Путіна. У цей період акцент зміщується на зміцнення спадкоємності між досягненнями та спадщиною часів Російської імперії та СРСР (О.Ю. Малинова вважає, що СРСР теж був своєрідною імперією) та колективною ідентичністю нової пострадянської Росії. Остання все більше починає осмислюватися в рамках ідей «державності». Саме «державна» у цей період В.В. Путін оголошується ключовим політичним інститутом, навколо якого вишиковується російське макрополітичне співтовариство. Ідея могутньої «держави» («за державу прикро») передбачає значний рівень цивілізаційного суверенітету Росії від інших західних країн (у 2006-2007 рр., зокрема, популярною стає концепція «суверенної демократії»). Проте, висловлює думку дослідниця, під час першого президентського терміну В.В. Путіна і далі Д.А. Медведєва такий концепт, як «суверенна демократія», виявився надто

еклектичним для цементування нової політики ідентичності з нацією чи цивілізацією [13, с.366].

Саме в цей період відбувся випадок з підручником Долуцького. Його було створено ще 1993 року і він витримав кілька видань. А відкинули його тому, що автор (у виданні 2002 року) пропонував учням висловити аргументи за і проти тези про те, що президент Путін встановив у країні авторитарну диктатуру. Невдовзі після «справи Долуцького» президент, пославшись на невдоволення ветеранів «неправильним» викладанням минулого, дав доручення Російській Академії наук вивчити становище з підручниками історії, а Міністерству освіти – виправити виявлені вади [49, с.157].

Тоді ж, у 2003 р., почалися розмови про те, що Росії треба створити свій Інститут національної пам'яті, за зразком подібних установ у сусідніх країнах [64, с.332], як у Білорусі [25]. Відбувається заміна поняття «багатонаціональний радянський народ» на «багатонаціональний народ РФ». Пізніше – це поняття буде знову змінено цього разу на термін – «російській світ» [78], який активно намагаються поширювати на територіях колишньої Російської імперії та СРСР [76].

Зміну політики Росії було помічено за кордоном. У 2003 р. польський дослідник Анджей Новак опублікував статтю в урядовій польській газеті «Річ Посполита», в якій написав, що виникає серйозна загроза: «Німці та росіяни останнім часом стали щось переглядати у своєму історичному наративі і, схоже, збираються розлучитися з фіксованою роллю катів, з визнанням того, що вони погані хлопці в цій історії. А нам обов'язково треба цій тенденції запобігти, і потрібно їх у цій ролі поганих хлопців зафіксувати». Загалом це одна з ліній, яку в історичній політиці можна простежити аж до сьогодні: зафіксувати себе в ролі жертви, а когось спеціально підбраного – в ролі ката [70].

На думку європейців, російський досвід історичної пам'яті – це штучна конструкція, збудована на неадекватному сприйнятті історії. М.Феретті, для прикладу, звертає увагу на те, що хрущовська «відлига» ідеалізується, а більш ліберальний брежнєвський період постає у похмурих тонах. Російська історична

політика дивує непослідовністю, її уособленням став своєрідний постмодерністський колаж: двоголовий орел уживається із «реанімованим» сталінським гімном, а російський трикологор – з рубіновими зірками на кремлівських баштах [66, с.132].

Тим більше, що спершу в Росії ніби й визнавали злочини Сталіна, але до глибинного каяття справа не доходила. І тому були свої спонуки. З одного боку, наспіла криза Євросоюзу і реінкарнація національних цінностей підштовхнула східних європейців до піднесення себе в образі щонайбільшої жертви історичної несправедливості. З іншого боку, Росія скористалася цим моментом і теж проголосила себе щонайбільшою розділеною нацією в світі. Так поступово визріла концепція іреденти – збирання росіян в одну державу [83, с.19].

Російський дослідник В. Ачкасов зазначає, що «з початку 2000-х років Росія прагне зберегти героїчно-переможний наратив великої держави... Проте... це робить країну об'єктом підозр у новому імперіалізмі». В результаті Європа і наші найближчі сусіди не сприймають Росію як пострадянську, постімперську національну державу. Як точно зазначив С. Картунов, Європа ставиться до нас «не як до Росії, а як до зменшеного, ослабленого і тому озлобленого СРСР, ядра «імперії радянського зла» [19, с.185].

Також в цей період в Росії вперше про «війни пам'яті» почали говорити у зв'язку із демонтажем пам'яток, присвячених радянським воїнам, та переосмисленням значення радянського періоду в історії республік, які здобули незалежність після розпаду Радянського Союзу. Причини поширення цієї метафори можна знайти у масштабному святкуванні Росією 60-річного ювілею Перемоги та розвитку національної самосвідомості, національної самоідентифікації в молодих республіках. У 2007-2008 роках більш, ніж «війни пам'яті» у публіцистиці, було поширене словосполучення «війна пам'яток» [«Чи можна зупинити...» Рібакова; «Скандал із радянським...» Шестерніна]. Емоційність оцінок («Усякі війни огидні. Навіть якщо це всього лише війна пам'яті. І головна зброя в ній – натягнута до краю аргументація істориків, які до

хрипlosti спперечаються» [Таранова]) не сприяла концептуалізації, проте позначила проблемне поле, яким надалі зацікавилися дослідники [34, с.45].

На думку О. Міллера, історична політика в Росії на початку першого десятиліття ХХІ століття розвивалася менш інтенсивно, ніж у сусідніх східноєвропейських країнах, але в середині цього десятиліття виявилися серйозні ознаки її активізації [70]

- підготовка та вихід так званого «підручника Філіппова» в 2006-2007 рр.;
- створення Комісії з протидії спроб фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії [9-8];
- спроби ініціювати виявлення «фальсифікаторів» серед професійних істориків; створення таких фондів як «Історична пам'ять» під керівництвом Олександра Дюкова;

Основним полем битви в історичній політиці стала масова історична свідомість із його образами історичного минулого. На формування «правильних» образів минулого у підростаючих поколіннях росіян з подальшим відтворенням і спрямована історична політика [70].

У 2008 р. 409 членів Європейського парламенту підписали декларацію про проголошення 23 серпня, дня підписання «пакту Молотова-Ріббентропа», Європейським днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму. У 2009 р. ОБСЄ прийняла Вільнюську декларацію, в якій підтримала проголошення 23 серпня Міжнародним днем пам'яті жертв тоталітаризму, прирівнявши таким чином нацизм і сталінізм, оскільки обидва ці режими, на думку авторів декларації, «привели до геноциду, порушень прав та свобод людини, військових злочинів та злочинів проти людяності» [34, с.46].

Отже, на початку 2000-х років в Росії актуалізується політика пам'яті, спрямована на відновлення ідеї великої держави, переможниці нацизму, головного миротворця світу.

А вже восени 2009 р. відбулися деякі події, що засвідчили про коливання щодо історичної політики на вершині російської політичної піраміди. Відбулося

певне потепління відносин з Польщею в питанні Катині. 7 квітня 2010 р. Туск і Путін зустрілися в Катині, щоб вшанувати пам'ять польських офіцерів, розстріляних у 1940 р. Поляки, присутні на церемонії, були вражені тим, що російський прем'єр став навколішки біля пам'ятника польським офіцерам [64, с.345]. Але його дії були суперечливі. З одного боку, визнання того факту, що розстріл польських офіцерів було здійснено радянськими військами, а з іншого – прагнення покласти провину на конкретних представників командного складу Червоної армії, інакше кажучи, визнання, яке супроводжується умовчанням про причини трагедії і тих висновків, які варто було б з неї витягти [53, с.129]. Заява Путіна про те, що катинський злочин уже отримав свою правову оцінку, показала, що йти до кінця в цьому питанні російська влада була на той момент не готова. Насправді 2004 р. справу № 159 припинили, визнавши винними у розстрілах лише начальницький склад Червоної армії. При цьому виключили доступ потерпілих до 116 томів справи зі 183 та засекретили саму постанову про припинення кримінальної справи. «Іншими словами, питань учора стало не менше, і пам'ятна церемонія у Катині просто знову зафіксувала: розстріл був [64, с.345].

Варто також звернути увагу на російсько-українські відносини. З приходом до влади Путіна поступово розширювалися сфери здійснення тиску на процес формування історичної пам'яті українців з боку певних кіл у Російській Федерації [67, с.197]. У 2010 р. новий президент Віктор Янукович та його команда прагнули зняти елементи історичної політики, що найбільш дратували російську сторону. Незабаром після обрання Януковича, 17-18 травня 2010 р. Медведєв здійснив офіційний візит до Києва. У контексті історичної політики важливим епізодом під час візиту було відвідування президентами Меморіалу жертвам Голодомору 1932-1933 років. Того самого меморіалу, на відкриття якого за президентства Віктора Ющенка Медведєв відмовився приїхати, супроводивши відмову дуже різкою заявою [64, с.349]. На його думку, голод 1932-1933 рр. у Радянському Союзі не був спрямований на знищення якоїсь окремої нації і став наслідком засухи і насильницької колективізації і

розкуркулення, що проводилися стосовно всієї країни, а не тільки України [29, с.390-391]. Ця подія була прикметна тим, що на вшанування пам'яті жертв голоду 1932-1933 рр. погодилася російська влада, що протидіяла політиці пам'яті попереднього українського президента щодо Голодомору [56, с.67].

Таким чином, у відносинах із новим керівництвом України у сфері історичної проблематики Москва також демонструвала готовність до розрядки. У відносинах з Україною особливий інтерес становить роль Патріарха РПЦ Кирила, який ще 2009 р. під час візиту до України відвідав меморіал разом із Ющенком. Кирило вшанував пам'ять жертв голоду, «породженого абсолютно конкретними політичними причинами», засудив злочини комуністичного режиму і заявив, що ця трагедія не повинна використовуватися для розвитку «братоненависницької історіософії» [64, с.350].

Відповідно до хронології О. Малинової, четвертий, сучасний період символічної політики розпочався у 2011-2012 роках. У грудні 2011 р. вуличні протести підштовхнули російську владну еліту (особливо напередодні президентських виборів весни 2012 р.) до спроб побудувати більш послідовні наративи російської макрополітичної ідентичності (мається на увазі, наприклад, стаття В.В. Путіна «Росія: Національне питання» опублікована 23 січня 2012 р.) [13, с.367]. У той же час просування до більш послідовної та певної версії політики ідентичності збіглося зі спробами правлячої еліти контролювати публічні дебати з приводу актуального минулого через «квазі-експертні центри» та фабрик думки, а також за допомогою таких «меморіальних» актів, як закон 2014 р. про кримінальну відповідальність за публічне поширення хибної інформації про діяльності Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні [10; 13, с.367].

На думку дослідниці Е. Лезиної в цей період цілком усвідомлюючи високий потенціал історії у справі консолідації населення, Кремль невпинно та наполегливо вимагав «правильного» ставлення до минулого [52, с.354]. Зокрема, Росія тривалий час готувалася до захоплення Криму, а тому створила для цього необхідне меморіальне підґрунття. Кримський півострів залишався територією

всуціль насиченою російськими символами як імперськими, так і радянськими. Так, 2008 р. у Севастополі відкрито пам'ятник Катерині II. Цілком слушну думку з цього приводу висловив Фелікс Мюнх: «У той час як пам'ятники легітимують владу еліт, вони можуть також легітимувати саму присутність етнічної групи та громади на певній території». Росія створила та постійно підживлювала власний історичний міф про півострів, водночас маргіналізуючи будь-які альтернативні, передовсім українські, версії інтерпретації минулого [60, с.561-562].

В посланні Федеральним Зборам 4 грудня 2014 р. Президент РФ говорячи про ситуацію в Україні назвав українців терористами, погрожував їм жорсткою відповіддю у випадку посягання на спробу відібрати Крим і провів історичні паралелі з II світовою війною [5]. В. Путін також висловив переконання, що росіяни «багато чого можуть і все здобудуть», яке підкріплюється «усвідомленням неперервності, цілісності тисячолітнього шляху нашої Вітчизни» [82, с.263]. А в промові 2015 р. В. Путін звинуватив країни Заходу в тому, що сьогодні «уроки минулого на повний зріст постали перед світовим співтовариством. Історичні паралелі очевидні. У XX столітті небажання своєчасно об'єднати зусилля у боротьбі з нацизмом було сплачено десятками мільйонів життів, найкривавішою світовою війною» [4].

Також у стратегії Національної безпеки, яка була ухвалена в 2015 р., загрозами в галузі культури вважалося розмивання традиційних російських духовно-моральних цінностей, зменшення ролі російської мови у світі, спроби фальсифікації російської та світової історії, протиправні посягання на об'єкти культури [7]. А стратегія державної культурної політики до 2030 року, затверджена урядом у березні 2016 року, відносить до «найнебезпечніших для майбутнього РФ можливих виявів гуманітарної кризи» «деформацію історичної пам'яті, негативну оцінку значних періодів вітчизняної історії, поширення хибного уявлення про історичну відсталість Росії». Відповідно до російської Доктрини інформаційної безпеки, затвердженої указом президента РФ у грудні 2016 року, необхідна «нейтралізація інформаційно-психологічного впливу,

зокрема спрямованого на підрив історичних основ та патріотичних традицій, пов'язаних із захистом Вітчизни» [52, с.354].

До реалізації політики пам'яті масштабно залучаються не тільки всі гілки російської влади, повний спектр засобів масової інформації, але й академічне середовище. В 2017 р. за підтримки Комітету громадянських ініціатив було організовано публічне обговорення доповіді Вільної історичної спілки «Яке минуле потрібне майбутньому Росії». Достатньо влучне визначення сенсу та призначення цієї доповіді надав російський історик Олексій Голубев: аналітика закінчується і лишається тільки політика [82, с.263].

Постійно перестерігаючи про неприпустимість фальсифікації історії, влада сама активно займається міфотворчістю, не гидує при цьому фактичним підробкою, як, наприклад, у випадку з легендою про 28 панфіловців. Історія про героїв, які нібито відстояли Москву взимку 1941 року, викрита ще 1948 року Головною військовою прокуратурою СРСР, знову ревниво оберігається від розвінчування та навмисно сакралізується. У березні 2016 року було відправлено у відставку директора Державного архіву РФ Сергія Мироненка, який незадовго до цього назвав історію про подвиг 28 панфілівців міфом. Восени того ж року міністр культури Мединський заявив, що 28 панфілівців – це «свята легенда, до якої просто не можна торкатися, а люди, які це роблять, мерзотно закінчені» [52, с.354-355].

До найбільших «битв пам'яті» 2015-2017 років, можна віднести дискусію навколо перейменування станції метро Войковська, розслідування загибелі Степана Карагодіна, проведене його правнуком (і пов'язана тема, публікація Меморіалом списків співробітників НКВС), коротка, але бурхлива історія пам'ятної дошки Карлу Маннергейму, а також полеміка, пов'язана з фільмом «Матільда» [30, с.9]. У Санкт-Петербурзі у 2016 році меморіальний знак – пам'ятна дошка фельдмаршалу К.Г. Маннергейму була демонтована через чотири місяці після встановлення під егідою Російського військово-історичного товариства. Також у 2000-ні роки відбулись події довкола захисту «бронзового

солдата» в Естонії. З'явився рух «Наші», що було унікальним новаторством для Росії [24, с.158].

Як показало опитування ВЦВГД, проведене в червні 2016 р., 81% росіян вважає, що СРСР зробив основний внесок у перемогу Об'єднаних Націй. 67% респондентів переконані, що Радянський Союз був здатний здобути перемогу у війні без допомоги союзників. Останнє вказує на наявність і поширення системи уявлень про особливу месіанську роль Радянського Союзу, правонаступницею якого є сучасна Росія, що гарантувала його громадянам особливий статус «рятівників людства». Значення меморіальних дат може суттєво змінюватися з часом, залежно від зміни зовнішньої та внутрішньополітичної кон'юнктури. Такою межею є 2014 р., коли для Росії ця ситуація різко змінилася. Так, у 2012 році про готовність взяти участь у святкуванні Дня Перемоги заявляли лише 37% повнолітніх росіян. У 2018 р., згідно з даними ВЦВГД, цей показник становив уже 55%. Одночасно збільшилася і особиста залученість громадян до святкування. У 2010 р. про присутність на Парадах Перемоги повідомляли 10% респондентів, у 2018 р. – вже 29%. За період 2014 – 2018 років. кількість росіян, які брали участь у зустрічах з ветеранами, збільшилася з 30% до 45%., а кількість респондентів, які відвідують місця бойової слави та присвячені війні музеї, – з 30% до 61%. Частка опитаних, які повідомили про відвідини військових поховань, зросла з 28 до 51% [24, с.159-160].

Агресія Росії проти України в 2014 році дала новий поштовх до «зачистки історичної пам'яті». Того року до Кримінального кодексу РФ було внесено статтю 354, що забороняє «розповсюдження завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР в роки Другої світової війни» з правом карати винуватців позбавленням волі терміном від трьох до п'яти років [2]. У такий спосіб вона позбавляє слова тих ветеранів, істориків, журналістів і просто громадян, котрі цікавляться історією, чії особисті дослідження можуть кинути тінь на сталінський режим і на те, що відбувалося в країні під час війни [83, с.34].

Крім використання інструментів пропаганди та адміністративного ресурсу для просування офіційної політики пам'яті російська влада систематично

перешкоджає розсекречуванню архівів та публікації відомостей про радянську епоху. Вирішенню саме цих завдань має також послужити введена до Кримінального кодексу у травні 2014 року норма про «заборону реабілітації нацизму» [52, с.356].

Саме з нею німецький історик Марк Еделе пов'язує символічний перехід російської історичної політики на наступний етап [34, с.46]. Зокрема, перший обвинувальний вирок за цією статтею, винесений Пермським крайовим судом 30 червня 2016 року, засудив місцевого жителя Володимира Лузгіна за розміщення на сторінці «ВКонтакте» посилання на статтю, в якій, згідно з постановою суду, «утримувалися свідомо неправдиві відомості про діяльність СРСР у роки Другої світової війни та про протидію реабілітації нацизму (ч. 1, ст. 354.1 КК РФ). А саме, твердження, що її розв'язали комуністи (Радянський Союз) разом із Німеччиною». Ці відомості, на думку суду, суперечать «фактам, встановленим вироком Нюрнберзького трибуналу» [52, с.357].

На думку О. Головашиної це швидше свідчить про інституалізацію цього етапу, оскільки, хоча закон було прийнято у 2014 р., після гучного опитування радіостанції «Дош», його розробка велася за кілька років до цього. Швидше ухвалення меморіального закону та активне його застосування свідчать про необхідність, зберігаючи риторику дискурсу, завдати превентивного удару, якщо війни пам'яті перенесуться з пострадянського та європейського простору до Росії. Однак ми згодні з тим, що розвиток інституційного аспекту меморіальних воєн може свідчити про те, що вони перестають бути просто метафорою, а є діючим об'єктом сучасного простору роботи з минулим [34, с.46].

Позитивному ставленню населення до іредентистських гасел сприяє здійснювана правлячими групами політика актуалізації історичної пам'яті. Її результатом є стійке закріплення у суспільній свідомості міфологізованих уявлень про історичне минуле народу. Невід'ємною складовою етнічної ідеології іредентистів є доктрина «Великої держави». Великодержавницька ідея, на думку дослідниці Н. Горло, є складовою більш масштабної «великої ідеї». «Велику ідею» слід розуміти як функціонуючу у суспільній свідомості

сукупність уявлень про історичну місію народу і першочергові завдання, які стоять перед ним у процесі національного будівництва [35, с.15].

Серед найпомітніших форм політики пам'яті в РФ С. Белов називає акції «Георгіївська стрічка», «Безсмертний полк» та «Свічка пам'яті». Так, георгіївська стрічка довгий час не входила до символів Перемоги. Вона існувала ще за часів імператорської Росії, а в СРСР використовувалася лише оформлення однієї нагороди – медалі «За перемогу над Німеччиною». Прийнято її було у 2005 році, очевидно, з метою звернення до позитивної історичної спадщини колишніх епох, і на цьому її роль закінчувалася. У наші дні стрічка стала символом нового значення. Аж до конфлікту в Україні та заборони її як «радянської символіки» вона повсюдно поширилася далеко за межами Росії, щоправда, переважно серед пострадянських діаспор, як невід'ємний символ усіх пам'ятних дат, пов'язаних з історією Другої світової війни. Нині її носіння 9 травня, 22 червня, у дні звільнення конкретних міст серед їхнього населення стало загальноприйнятим ритуалом [24, с.161-62].

Акція «Свічка пам'яті», яка щорічно проводиться в ніч на 22 червня, тобто в День пам'яті та скорботи, покликана відобразити трагічну складову війни. Ця практика, і то спочатку далеко не повсюдно, більш-менш масовою стала з 2011 р., тобто через 15 років з моменту заснування 1996 р. пам'ятної дати. Міжнародного поширення і масового визнання як ритуалу, у якому бере участь значної частини людей – вона отримала [24, с.162].

Однак і за внутрішніми результатами, які далеко перевершили очікувані, і навіть за ступенем залучення іноземних громадян, абсолютно не пов'язаних з російськомовними діаспорами, найефективнішою виявилася акція «Безсмертний полк». Виникла вона у 2012 р. за приватною ініціативою «знизу», але стрімко набула популярності у населення Росії, а потім поширилася і за її межі. Майже одразу держава усвідомила, наскільки функціональний інструмент вона отримала. З погляду символічної політики «Безсмертний полк» – це яскраво виражений політичний ритуал. Фотографії родичів-учасників Великої Вітчизняної війни в цьому випадку уособлюють самих ветеранів. Використання

портретів і навіть табличок з іменами, що практикується, коли фото фронтовика у нащадків відсутнє, у рамках ходи дає змогу інсценізувати символічний парад самих учасників війни, відтворити сакральне минуле. При цьому важко знайти сильнішу мотивацію, ніж особиста причетність до великих подій. [24, с.163].

Отже, комунікативна пам'ять виявляється у найбільш успішних акціях, присвячених Дню Перемоги (наприклад, «Безсмертний полк»), саме вона є тим ресурсом, який використовує держава для легітимації сьогодення. «Битви пам'яті» – поширена складова інформаційного супроводу Дня Перемоги, і пов'язані скоріше з громадянською ідентичністю та політичними інтересами, ніж із комеморативними практиками [86, с.256].

Але деякі дії російської влади в контексті політики пам'яті викликають більше запитань, аніж відповідей. Так, в Орлі поставили пам'ятник Івану Грозному, але в Архангельську пам'ятник Сталіну не можуть винести за межі паркування, що охороняється, а в Москві будують «стіну скорботи». Як це співвіднести з тезою доповіді Вільного історичного товариства «Яке минуле потрібне майбутньому Росії» про те, що зараз відбувається «додаткова легітимізація політичного режиму» твердої руки» методами монументальної пропаганди»?[14]. Володимир Путін у 2014 році підписав указ про реабілітацію кримських татар і виступив з промовою з цього приводу, де засудив сталінські масові депортації [14].

Отже, в новітній постреволюційній історії Росії, на думку, дослідниці О. Малинової, змінилося два покоління підходів до політичного використання минулого – умовно «єльцинський» та «путінський». У першому випадку минуле використовується в рамках кадру виправдання за контрастом, а в другому – в рамках кадру легітимації традицією. Історичному нігілізму постреволюційних 90-х., у нульових протиставляється політика ідентичності, вибудована навколо ідей «тисячолітньої державності» та «наступності всіх історичних епох».

3.2. Суб'єкти формування російської історичної політики

Історична пам'ять має значний вплив на формування світовідчуття людей [31, с.52]. В минулому й сьогодні функціонують суб'єкти історичної пам'яті, які відповідно й впливають на її розвиток. Розглянемо основні з них. Хоча держава – не єдиний символічний актор політики, вона займає особливе становище на цьому полі, оскільки має можливість нав'язувати підтримувані нею способи інтерпретації соціальної реальності за допомогою владного розподілу ресурсів (наприклад, при затвердженні освітніх стандартів), правової категоризації (як у випадку законодавства про громадянство), надання символам особливого статусу (за допомогою утвердження офіційної символіки, державних свят, встановлення нагород), здатності представляти на міжнародній арені тощо. У зв'язку з цим і публічні висловлювання акторів, які виступають від імені держави чи впливають прийняття рішень, мають особливе символічне значення і, зазвичай, стають об'єктами співвіднесення інших учасників комунікації. Тим не менш, державна підтримка тих чи інших інтерпретацій соціальної реальності зовсім не гарантує їм домінуючої ролі: навіть якщо «потрібна» нормативно-ціннісна система нав'язується насильницькими методами, у індивідів залишається можливість «пристосування» та двоєдумності. Символічна політика здійснюється у громадській сфері, тобто, віртуальному просторі, де у більш чи менш відкритому режимі обговорюються соціально значущі проблеми, формується громадська думка, конструюються і перевизначаються колективні ідентичності, іншими словами, – має місце конкуренція різних способів інтерпретації соціальної реальності. Інституціональні параметри громадської сфери надають значний вплив на стратегії та можливості акторів символічної політики [57, с.368-369].

Основними «агентами» російської державної політики пам'яті є: російські федеральні державні органи (президент, Державна дума РФ, відповідні міністерства), російські спецслужби, окупаційні адміністрації, політичні партії (загальноросійські і місцеві), РПЦ, викладачі навчальних закладів, учителі

середніх шкіл, квазі-громадські організації (ветеранські, молодіжні, козацькі), істориків, засоби масової інформації, представники так званого «експертного середовища», представники УПЦ МП та їхній реальний вплив на пам'яттєвий дискурс [60, с.565].

На думку сучасного вітчизняного дослідника В. Бондара, також слід згадати такі суб'єкти, як Академія наук, громадянське суспільство у вигляді різних об'єднань і організацій, зокрема конфесійних. Окремо виділяють активістів історичної політики з числа самих істориків. При цьому політичні партії фінансують «правильні» історичні дослідження, як правило, не прозоро. Для такого фінансування використовуються гроші державного бюджету, які контролює політична сила, що перебуває при владі [29, с.380].

За всіх важливих відмінностях у політик пам'яті 1990-х і 2000-х рр. була одна загальна особливість: офіційний наратив, що озвучується першими особами та «прочитується» у рішеннях федеральної влади, не доповнювався цілеспрямованою реконструкцією «інфраструктури» колективної пам'яті. Пропонуючи концепцію «нової Росії», Єльцин та її соратники не зуміли підкріпити її політичними ритуалами, святами, емоційно насиченими «винайденими традиціями», що закріплюють «віхи» новітньої історії. Характерним прикладом може бути створення Єльциним комісії для пошуку національної ідеї. Її діяльність не дала результатів, а незабаром, у серпні 1998 р., економічна та політична криза відсунула ці зусилля на периферію уваги можновладців [63, с.133-134].

Після цього основним «актором» окупаційної політики пам'яті, безперечно, став президент РФ Владімір Путін. Від самого початку свого президентства він намагався визначити основний мейнстрим офіційного тлумачення історії не лише власне російської, а й світової, зокрема щодо інтерпретації подій Другої світової війни [60, с.565].

З приходом до влади В.В. Путіна спостерігається дві тенденції: зростання матеріального добробуту людей і повернення Росії до країн, що визначають світовий політичний порядок денний. І те, й інше сформувало запит у

суспільстві на патріотичний міф. Людині «з дев'яностих» доводилося думати про банальне виживання, їй було мало справи до ситуації із проблемами Другої світової війни. Тепер, коли матеріальні труднощі долалися, з'явився час та бажання зрозуміти, що відбувається [24, с.157].

На початку свого першого президентського терміну Володимир Путін використовував «примирливо-всеосяжний» підхід до історії під час вирішення питань законодавчого оформлення державних символів. При затвердженні триколову у 2000 р. він вступив у ситуативну коаліцію з ліберально-демократичними силами та ігнорував протести комуністів, а в 2001 р. при затвердженні злегка перелицьованого радянського гімну як гімну нової Росії, навпаки, блокувався з комуністами, залишивши поза увагою протести ліберально-демократичних кіл [64, с.331].

Вже в 2003 р. Путін на зустрічі з істориками в Румянцевській бібліотеці говорив про те, що «зосередженість на негативі», яка була виправдана при ламанні колишньої системи, слід замінити творчим пафосом та вихованням гордості за свою історію, що «необхідно зняти все лушпиння і піну, які за ці роки нашарувалися». Незабаром, мабуть на виконання рекомендації про «лушпиння і піну», міністерство освіти зняло гриф з підручника з історії Росії ХХ ст. І. Долуцького [64, с.332].

З початком відкритої агресії проти України його історична риторика набула крайніх форм і стала основною ідеологічною матрицею обґрунтування самої агресії. Класичним взірцем такої облудної риторики була так звана «кримська промова», яку очільник країни-окупанта виголосив 18 березня 2014 р. «Тут древній Херсонес, де прийняв хрещення святий князь Володимир. Його духовний подвиг – звернення до православ'я – визначив загальну культурну, ціннісну, цивілізаційну основу, яка об'єднує народи Росії, України і Білорусії», – нещадно інструменталізував тоді історію Путін [60, с.565]. Окрім пропагандистських текстів і промов, активність російського президента виявляється регулярних вояжах до окупованого Криму та Севастополя, де він особисто бере участь у різних комеморативних заходах. Зокрема, у листопаді

2017 р. Путін відкрив помпезний пам'ятник імператорові Олександрові III у Ялті [60, с.565].

Прагнення регулювати питання історії за допомогою законодавства, таке характерне для історичної політики, теж не обійшло Росію стороною. Ще у 2008 р. боротьба за певне бачення історичного минулого переходить і до нормативно-правової площини, причому основним предметом правового захисту мала стати пам'ять про Велику Вітчизняну війну. Першим про необхідність ухвалити закон, який загрожує кримінальним переслідуванням за «неправильні» висловлювання про історію Другої світової війни та роль у ній СРСР, заговорив узимку 2009 року міністр із надзвичайних ситуацій Сергій Шойгу, за сумісництвом один із лідерів «Єдиної Росії» [62, 15]. Вже 20 квітня 2009 р. у публічному доступі з'явився законопроект, спрямований проти заперечення ролі СРСР у перемозі над фашизмом [53, с.128].

Проект передбачав два основні нововведення – створення Громадського трибуналу для керівництва історичною політикою та внесення доповнень до Кримінального кодексу, які вводять відповідальність «за посягання на історичну пам'ять щодо подій, які мали місце в період Другої світової війни». Функції трибуналу були визначені надзвичайно широко: він мав здійснювати моніторинг антиросійської історичної політики сусідів та розробляти російську історичну політику. Державні органи зобов'язувалися до сприяння трибуналу [49, с.230]. Найбільш безглуздим аспектом законопроекту стала стаття, яка передбачає поширення його дії (у визначенні того, кого вважати посібником нацизму) на всю територію СРСР у межах на 22 червня 1941 року – на тій підставі, що Росія є правонаступницею СРСР [6]. Критики швидко зауважили, що ці кордони були встановлені за договором з нацистською Німеччиною і визнані незаконними самим же СРСР у липні 1941 року після створення антигітлерівської коаліції [49, с.230]. Зрештою, закон не було ухвалено.

За результатами опитування ВЦВГД, проведеного того ж року, появу меморіального закону загалом схвалювали 60% респондентів, але серед

громадян молодших 44 років ця ідея знайшла схвалення лише у третини опитаних [53, с.129].

У червні 2013 р. голова комітету Держдуми з безпеки Ірина Ярова запропонувала внести до Кримінального кодексу нову статтю – «Реабілітація нацизму». Законопроект встановлює відповідальність у вигляді штрафу у розмірі до 300 тисяч рублів або позбавлення волі на строк до трьох років за заперечення чи схвалення злочинів нацизму та нацистських злочинців, а також за заперечення діяльності армій країн антигітлерівської коаліції щодо підтримки міжнародного миру та безпеки під час Другої світової війни. Ті ж діяння, вчинені особою з використанням службового становища або з використанням ЗМІ, караються штрафом у розмірі від 100 до 500 тисяч рублів або позбавленням волі на строк до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років [74, с.178].

У 2020 р. було внесено зміни до Конституції РФ. Так, у новій статті Конституції 67.1 підкреслюється, що Росія є правонаступником СРСР і що «[об'єднана тисячолітньою історією, зберігаючи пам'ять предків, що передали нам ідеали і віру в Бога, а також спадкоємність у розвитку Російської держави, [вона] визнає історично сформовану державну єдність». Крім того, у третьому пункті тієї ж статті наголошується: «Російська Федерація вшановує пам'ять захисників Вітчизни, забезпечує захист історичної правди. Применшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається [52, с.349].

У 2023 р. почав діяти Кримінальний кодекс РФ, де є стаття 1315, в якій зафіксовано таку норму: поширення інформації, що виражає явну неповагу до суспільства, відомостей про дні військової слави і пам'ятні дати Росії, пов'язані із захистом Вітчизни, карається штрафом. Також поширення інформації, що заперечує факти, встановлені вироком Міжнародного військового трибуналу для суду і покарання головних військових злочинців європейських країн осі, або схвалює злочини, встановлені зазначеним вироком, а також публічне поширення свідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни, Вітчизняної війни, серед них скоєні з використанням засобів масової

інформації чи інформаційно-телекомунікаційних мереж (включаючи мережу «Інтернет»), карається штрафом [3].

Варто й звернути увагу на алгоритм дій уряду РФ як суб'єкта формування російської історичної політики. Так, заступник голови Ради Науково-інформаційного та просвітницького центру товариства «Меморіал» Микита Петров у статті «Пам'ять, мовчи! Як Росія репресує своє минуле» критикує декларативність запропонованої урядом 2015 р. «Програми увічнення пам'яті жертв політичних репресій». Наголошуючи на важливості відкриття меморіалу жертвам радянського тоталітаризму – «Стіни скорботи», що відбулося в рамках реалізації цієї програми, автор одночасно підтримує тих правозахисників, які виражають скептицизм щодо здатності російського уряду визнати минуле [73, с.205-206]. Він вказує на «зростаючу кількість випадків порушення прав людини і на те, що архіви, в яких містяться документи про злочини спецслужб, закриті досі» [90, с.17].

Серед суб'єктів, що здійснюють політику пам'яті, доцільно розрізнити інституціоналізовані та неінституціоналізовані. Неінституціоналізовані суб'єкти політики пам'яті здійснюють ситуативну діяльність у цій сфері. До них належать суспільні рухи та окремі громадські діячі. Детальний перелік інституціоналізованих суб'єктів політики пам'яті в Україні за специфікою діяльності та підпорядкуванням наводить О. Волянчук, яка поділила їх на урядові та недержавні. До урядових інституцій, що є суб'єктами формування суспільної пам'яті, належать: Міністерство освіти і науки; Міністерство культури; офіційна (урядова) преса. Створена схема може бути використана і для характеристики російських суб'єктів політики пам'яті. Серед недержавних (неурядових) інститутів та громадських організацій О. Волянчук виокремила кілька груп [20, с.63]:

А. Організації, створені безпосередніми учасниками подій, очевидцями, постраждалими. Вони переважно є носіями трагічної пам'яті, відповідно їх мета – збереження та вшанування пам'яті про «травму». До таких організацій належать: спілки колишніх в'язнів концтаборів та репресованих; організації

постраждалих та учасників воєнних дій; громадські формування етнічних меншин, що свого часу зазнали насильної депортації та вигнання з рідних земель; організації небайдужих до наслідків екологічних катастроф минулого.

Б. Громадські об'єднання, що виступають за збереження та відновлення традицій, яких можна класифікувати як носіїв героїчної пам'яті. Їх ціллю є збереження, повернення, відновлення минулих звичаїв, традицій, устрою, норм та моделей поведінки тощо: організації військового характеру (козацькі формування, рицарські ордени тощо); організації суспільно-політичного характеру (комуністичні, монархічні, анархістські тощо); організації елітарного характеру (дворянські об'єднання); організації релігійно-етичного характеру.

В. Наукові та культурно-просвітні організації, мета яких – вивчення й популяризація знань про минуле: науково-дослідні організації; культурно-просвітницькі об'єднання; товариства, діяльність яких спрямована на збереження та відновлення історико-культурних пам'яток [20, с.64].

Також існує варіант класифікації громадських організацій за ступенем пріоритетності політики пам'яті одночасно з іншою діяльністю: а) спеціалізуються на меморіальній роботі (або ж вона є основною для них); б) займаються зазначеним видом діяльності поряд з іншими проектами; в) час від часу беруть участь у реалізації завдань політики пам'яті [20, с.64].

За умов «керованої демократії» Кремль здійснив низку кроків щодо розгортання різних напрямів залучення громадян до широкої участі в політичних процесах у вигляді різних рухів, патріотичних організацій, які б сприяли забезпеченню підтримки існуючої владної моделі. Серед низки російських організацій та рухів політичного спрямування варто виокремити рух «Пам'ять» (лідер М. Скородумов), «Конгрес Руських общин», «Добровольчий рух особливого призначення (ДОН (рос.))», «Російська національна єдність» (лідер О. Баркашов), «Націонал-більшовицький фронт» (лідер Е. Лимонов), який виокремився з однойменної партії, російські козацькі організації тощо [48, с.186].

Особливе місце серед них посідають дві організації, що виникли практично одночасно. «20 червня 2012 р. 27 провідних російських закладів

освіти, науки і культури, дослідницьких фондів та ЗМІ дали відповідь на виклики сучасності, відтворивши Російське історичне товариство в організаційно-правовій формі асоціації», – повідомляв офіційний сайт РІО. Через півроку указом президента РФ В. В. Путіна № 1710 від 29 грудня 2012 р. «...з метою консолідації сил держави та суспільства у вивченні військово-історичного минулого Росії, сприяння вивченню російської військової історії та протидії спробам її спотворення, забезпечення популяризації досягнень військово-історичної науки, підняття престижу військової служби та виховання патріотизму» було створено Російське військово-історичне товариство (РВІО). Установчий з'їзд цієї організації пройшов 14 березня 2013 р. А отже, Російське історичне товариство (РІО) та Російське військово-історичне товариство (РВІО) з'явилися на світ як відповідь на усвідомлену урядовими колами загрозу «спотворення (фальшування) історії». Фактично РІО і РВІО в сукупності утворюють щось схоже на «Міністерство історичної політики», що діє, як говорили в ХІХ столітті, «згідно з видами уряду». Увага, яку їм приділяють у центрі та на місцях, відображає стурбованість адміністрації всіх рівнів станом позицій влади у «війнах пам'яті», де мир найближчим часом не передбачається [69 с.74-75; 94-95].

Об'єктом реалізації політики пам'яті є суспільство загалом чи його окремі групи (соціальні, етнічні, територіальні, мовні тощо). Разом з тим слід виокремити «мішені», на трансформацію яких спрямована меморіальна політика: суспільна думка, патріотичні почуття, громадська воля, історична пам'ять, національна свідомість та ідентичність. Метою таких практик є формування історичної пам'яті російського народу [20, с.65].

Наприклад, на місцевому рівні реалізується топонімічна політика органів місцевого самоврядування, за допомогою якої можна вирішувати низку завдань політики пам'яті, а саме: зберігати та популяризувати історію населеного пункту (міста, селища міського типу, села) і регіону як серед мешканців, так і гостей; виховувати підростаюче покоління на конкретних прикладах, гідних поваги і наслідування тощо. Також політика пам'яті, яка реалізується місцевим

самоврядуванням, продукує символічні структури дискурсів про минуле, які втілюються у комеморативних практиках і місцях пам'яті, через які на місцеву громаду проектується різні моделі історичної пам'яті – офіційний історичний гранднарратив, альтернативні історичні дискурси, створені інститутами громадянського суспільства [45, с.12].

У контексті зовнішньополітичної діяльності Росії проблематиці історичної пам'яті надається велика значущість. К.А. Пахалюк стверджує, що інтерес до історії пов'язаний зі спробами знайти і побудувати моральну (а не якусь іншу) аргументацію для захисту зовнішньополітичного курсу, що проводиться, та обґрунтування претензій на чільне місце у світовій політиці. Тим самим це питання престижу, яке пов'язане з – не дуже все ж таки активним – пошуком природних, і водночас трансцендентних, метафізичних підстав зовнішньополітичної діяльності («зовнішньополітичної ідентичності»). Він підкреслює й сам характер такого звернення: йдеться саме про символічну репрезентацію (різними способами: від словесного промовляння до встановлення пам'яток) у прямому значенні цього слова. Історія необхідна саме для того, щоб бути і щоб до неї можна було звернутися, сповіщаючи про добродетель Росії як міжнародного гравця, її досягнення, доброї волі та внесок у зміцнення стабільності та боротьбу проти світових загроз [69, с.120-121].

На офіційному рівні Росія вибудовує звернення до історії на основі етики чесноти, тоді як більшість політиків «західного світу» апелюють при цьому до етики абсолютних принципів. У першому випадку йдеться переважно про належну поведінку, у другому – про прихильність до спільних цінностей. Однак різниця в «пристрої символічних ігор» зовсім не говорить про те, що та чи інша «обрана стратегія» є принципово (не)правильною або породжує непереборні перешкоди на шляху продуктивного діалогу. Оскільки в контексті російської зовнішньої політики історія є одночасно і джерелом моральної легітимності, і способом репрезентації себе на міжнародній арені, це призводить до настороженого ставлення до альтернативних оцінок чи дискусій. Адже дискутована, неоднозначна, суперечлива історія важко підходить для того, щоб

щось однозначно репрезентувати і тим більше щоб служити основою морального статусу. Домінування ж військової метафорики («історія як поле для битви») ускладнює формування спільних просторів пам'яті та вибудовування діалогу через або нечутливість до нюансів сприйняття минулого в країні-партнері, або загрозу зіткнутися зі звинуваченнями вже з боку російської аудиторії в «здачі минулого». Зате цілком зрозумілою виявляється різка і часом емоційна реакція офіційних представників Росії на знесення пам'ятників і певної заяви про роль Червоної армії у Другій світовій війні: адже за всім цим – не без причини – вони бачать атаки на моральний авторитет Росії [69, с.121].

Зокрема, в межах політики історичної пам'яті російський МЗС гостро реагує на проблематику демонтажу чи осквернення радянських пам'яток на пострадянському просторі (часто в Прибалтиці, Україні, Польщі, рідше – Грузії, Австрії, Болгарії, Греції), або ж неоднозначних заяв зарубіжних політиків. У 2012 р. було 8 таких заяв (розділи офіційних заяв, коментарів та брифінгів), у 2013 р. – 6, у 2014 р. – 19, у 2015 р. – 20, у 2016 р. – 22, у 2017 р. – 65 [69, с.108]. Це свідчить про активізацію роботи в цьому напрямі та ширше залучення дипломатів до реалізації державної політики пам'яті.

Особливе місце серед акторів історичної політики нового режиму посідає КДБ-ФСБ, як і система секретних служб загалом. Незважаючи на численні реорганізації та перейменування в 90-ті роки, у них збереглося почуття інституційної наступності стосовно радянського минулого. Колективна пам'ять КДБ-ФСБ значною мірою сформована «героїчною епохою» 1920-1930-х років, про що свідчить самоназва його співробітників, яка зберігається, – «чекісти». Одним із перших її виявів стало всіляке підкреслення ефективності спеціальних служб. У пресі створювався міф про те, що радянська розвідка своєчасно розкривала всі секрети Гітлера та інших ворогів СРСР, сміливо доповідала про них Сталіну, який не робив з цих відомостей належних висновків, а самих розвідників піддавав репресіям, що й спричинило поразки початкового періоду війни і наступні неуспіхи СРСР – аж до його розпаду. Натомість, роль «чекістів»

у репресіях не акцентувалася. Відповідальність за них покладалася винятково на сталінське керівництво [49, с.150].

Створення позитивного образу «чекістів» посилювалося у 2000-ті роки. Новий режим сприяє силовим структурам і на них спирається. Він не просто «прощає» їм їхнє минуле, але перетворює його на джерело позитивної ідентичності. Погляд на себе як на останній ресурс, який зупинив падіння держави в прірву, відкрито пропагується секретними службами і до певної міри знаходить розуміння у суспільства. Засоби масової інформації, і насамперед телебачення, чимало зробили для нормалізації образу «чекістів». Але за всіх успіхів реабілітації КДБ вона може мати обмежене значення для концепції історії. Адже не можна побудувати позитивний образ спільності на образі спецслужб. Не кажучи вже про те, що повністю зняти з них звинувачення в терорі неможливо [49, с.151-152].

Отже, реабілітація радянського устрою в сучасній Російській Федерації здійснювалася не без проблем. Оцінювати його надто позитивно новий режим частково не міг, а частково, можливо, й не хотів. Але чим менш очевидним був конкретний позитивний зміст радянського досвіду, тим більше сил доводилося кидати на боротьбу з його «очорнителями».

Перші системні спроби контролювати культурний простір під приводом захисту національної історії були зроблені державою у 2008 р. У затвердженій у 2008 році Концепції зовнішньої політики одним із ключових завдань Російської держави проголошувалася протидія «спробам переписати історію та використовувати її з метою нагнітання конфронтації та реваншизму у світовій політиці, піддати ревізії підсумки Другої світової війни» [52, с.354]. У травні 2009 р. президент Дмитро Медведєв видав указ про створення при президентові Російської Федерації Комісії з питань протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії [64, с.338]. Згідно з указом, засідання Комісії мали проводитися не рідше двох разів на рік [8-9]. Організаційно-технічне, інформаційне та документаційне забезпечення діяльності Комісії здійснювалося Міністерством освіти і науки Російської Федерації. Указом Президента

Російської Федерації від 14 лютого 2012 року № 183 указ Президента № 549 від 15 травня 2009 р. про створення комісії було визнано таким, що втратив силу [46].

На думку президента РФ Дмитра Медведєва, у 2000-х роках мала місце кампанія з фальсифікації історії Росії. У записі у своєму відеоблозі від 8 травня 2009 року він зазначив, що спроби фальсифікацій «стають дедалі жорсткішими, злішими, агресивнішими»[46].

У Росії до заходів керівництва держави поставилися по-різному. В. о. (до 2011 р.) директора Інституту російської історії РАН А. Сахаров заявив, що «створення комісії є важливим і своєчасним кроком», проте додає, що «до свідомих фальсифікацій радянської історії вдаються і росіяни – з причин націоналістичного порядку, і причин зачепленого національного самосвідомості, і просто несумлінні автори» [46].

Російський науковець О. Міллер зазначив, що дивлячись із сьогодення, очевидно, що створення комісії було крайнім виразом тієї версії історичної політики, яка набирала чинності в Росії з 2003 р. Указ, з одного боку, викликав хвилю негативних відгуків як професійних істориків, так і громадськості, з іншого – став сигналом для агресивної пропагандистської кампанії його прихильників [64, с.338].

Український дослідник В. Бабка вважає, що коли влада не маніпулює історією, а подає її в ««правильному» висвітленні, «протидіє фальсифікаціям», то відповідно суспільство їх сприймає, як правильні. Таким чином ініціативи вищого державного керівництва з посиленням на образи історичної пам'яті автоматично легітимуються суспільством як такі, що: а) базуються на науково достовірній інформації; б) протидіють викривленню сприйняття минулого; в) відновлюють історичну справедливість; г) сприяють забезпеченню державних інтересів Росії. Зокрема ці чинники масово й виразно простежуються в російській пропаганді щодо анексії Криму [20, с.59].

Історик і письменник Орландо Файджес, професор Лондонського університету, впевнений, що згадана комісія була створена для придушення

російської історичної науки: «Вони ідіоти, коли думають, що зможуть змінити в міжнародному масштабі перебіг дискусії про радянську історію, але вони можуть ускладнити російським історикам процес публікації робіт. Схоже, ми повертаємося до колишнього часу». Український історик Георгій Касьянов з цього приводу зазначив, що Кремль намагається відбілити радянську історію виправдання своїх порушень прав людини: «Це частина політики Російської Федерації – створити ідеологічну основу тому, що відбувається у Росії» [46].

Колишній президент СРСР Михайло Горбачов сумнівався у корисності комісії: «Я ще не розібрався, що це за комісія, що з неї вийде. Чи не навпаки?». Доктор історичних наук, професор МДІМВ Андрій Зубов висловився різкіше: «Її назва дурна, розумієте. Я думаю, що фальсифікація історії – проблема істориків. Якщо я, наприклад, бачу, що академік Фоменко пише свідомо абсурдну книгу, я й пишу, що, як на мене, це помилково. Але насправді у науці завжди буває так, що можу помилятися і я» [46].

У формуванні етнічної ідеології шляхом здійснення «політики пам'яті» велику роль відіграють науковці, які проводять історичні дослідження, зосереджуючись на вивченні сторінок героїчного минулого, аналізують історичні міфи або ж створюють нові, які мають позитивне значення для певних етнічних груп. Прикладом конструювання образу минулого за допомогою інтелектуального ресурсу у політичній практиці є досвід інтелігенції Російської Федерації, де вся історія поставлена на службу інтересам влади і сприяє формуванню у молодих людей бажаних уявлень про історію «Великоросії» [35, с.15].

Таким чином, головними суб'єктами політики пам'яті в Росії є держава, президент, Державна дума, Міністерство закордонних справ, ФСБ, громадські організації, Комісія з питань протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії, Міністерство культури РФ. Діяльність зазначених вище акторів засвідчує, що комплексна діяльність Володимира Путіна у сфері історичної політики далєбі не є простим і невинним висловом блаженних почуттів його співвітчизників стосовно історичного минулого. Насправді вона є результатом

активного маніпулювання громадською думкою росіян, спрямована на створення ситуації «оточеної фортеці» й мобілізації населення навколо лідера.

Висновки до Розділу III.

Проведений огляд основних етапів еволюції комеморативної політики та суспільно-політичних акторів історичної пам'яті в Росії дає підстави для таких висновків. Якщо в 90-ті роки політика президента РФ Б. Єльцина будувалася на засудженні КПРС, піднесенні ролі народу в Другій світовій війні і спробі формування національної ідеї, то вже на початку 2000-х років стався відбувся різкий поворот. Він пов'язаний з приходом до влади В. Путіна. Останній укріпив владу навколо себе довіреними людьми та розпочав змінювати історичну політику РФ на основі глорифікаційного міфу «Великої Вітчизняної війни». Упродовж 20 років його перебування при владі створено розгалужену систему впливу на масову свідомість російських громадян через канали історичної політики держави. Головними суб'єктами комеморативної політики стали президент, Державна дума, органи держбезпеки, міністерства закордонних справ, культури, освіти, науки, Комісія з питань протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії, а також громадські та військово-історичні організації. Вони відрізняються за своїми організаційно-фінансовими повноваженнями, структурними особливостями, цільовою аудиторією та впливом на історичну політику. Спільним для перерахованих суб'єктів є те, що вони мають максимальний організаційно-фінансовий потенціал, вживають системних заходів з просування ключових історико-політичних ідеологем і наративів (пов'язаних, перш за все, з перемогою у Великій Вітчизняній війні) на зовнішній та внутрішній арені.

Розділ IV. «Базові сюжети» колективної пам'яті та механізми їхньої актуалізації

4.1. Київська Русь та політика російської держави в присвоєнні її історії

Від Балтійського моря до глибин європейської півночі на схід до Сибіру, Уралу та Волги жили численні фіно-угорські племена. Невідомо, коли саме вони оселилися на цих землях, але, як зазначав Микола Карамзін, «не було ніякого народу більш давнього на цих землях. Цей народ ніколи не відбирав чужих земель, але завжди поступався своїми». Із уділу Юрія Долгорукого – «Суздальського Залісся», або ж Володимиро-Суздальського князівства, розташованого у басейні річки Оки, верхньої течії Волги та її приток – Шексни і Костроми виросла Московія. Головними містами Суздальського Залісся були Суздаль, Ростов та Владимир. Найдавніші мешканці цього краю – фіно-угорські племена – Долгоруким та його наступниками були асимільовані у московитів [77].

«Наприкінці XV – на початку XVI століття завершилося утворення Російської держави», що на той час мала назву «Московське царство». Аналогічний період мав місце у Західній Європі при Меровінгах та ранніх Каролінгах [47, с.96]. Відцентровий вектор активності тут змінюється на доцентровий. Москва як губка вбирає пасіонарні клани, так само як це робив свого часу Рим. Закінчився цей період вже за Івана III, приєднанням до Московської держави останніх реліктів Русі – Новгород та Пскова [47, с.97]. «Прийнявши наприкінці XV ст. титул великого князя «всієї Русі», Іван III недвозначно дав зрозуміти, що кінцевою метою Москви є об'єднання всіх руських земель, що входили раніше до складу Київської держави» [77].

А ідею створення нової історії Московської держави, яка на початку XVIII ст. вже називалася Російською імперією, «блискуче» втілила в життя імператриця Катерина II. Її вразило те, що могутня держава Русь, слава якої упродовж трьох століть гриміла на весь світ і з князями якої вважали за честь породичатися королі Франції, Угорщини, Швеції, ... як з'ясувалося, до Московії

не мала жодного стосунку» [50]. Це і спонукало імператрицю взятися за створення власної версії російської історії. Подальші події розвивалися так: 4 грудня 1783 року за наказом Катерини створили «Комиссию для составления записок о древней истории, преимущественно российской». За вказівкою імператриці провели ревізію стародавніх першоджерел – одні виправляли, другі переписували, треті – найбільш небезпечні для імперії – знищили. Комісія під керівництвом цариці працювала 9 років і сконструювала новий каркас історії Російської імперії, прикрутивши її походження до княжої Русі. Усупереч історичній правді, комісія утверджувала право росіян на політичну та культурну спадщину Русі, і все її населення оголосила «единым народом». «Велика історикиня» Катерина II ретельно вичитувала матеріали комісії і особисто уклала родовід київських і московських князів. [50]. У наступному столітті на основі цих нових тенденцій імперська влада схвалила масову публікацію праць російських істориків Ніколая Карамзіна (1766-1826), Сергея Соловйова (1820-1879) та Василя Ключевського (1841-1911) і відповідно на основі цього збудувала історію своєї держави, «вкравши» таким чином органічну частину історії України [88, с.70].

Показово, що після жовтневого перевороту 1917 року офіційна радянська історична школа академіка Михайла Покровського стояла фактично на позиціях академіка Грушевського і починала російську історію від владіміро-суздальського князя Андрія Боголюбського. Так викладали історію в радянських освітніх закладах. Саме тоді в українських школах, університетах і музеях давній період нашої державності іменували у відповідності до вчення Михайла Грушевського – «Київська держава» або «княжа Україна-Русь» [50].

Але тривало це не довго. 1934 року імперську схему історикині Катерини II взяли відновлювати головні комуністи – Сталін, Жданов і Кіров. За їхніми підписами було опубліковано «Замечания по поводу конспекта учебника по «Истории СССР». Автори «Замечаний...» вважали неприпустимим розглядати історію «Великороссии» окремо від історії «других народов СССР» – насамперед українців і білорусів [50].

Коли ж розпався Радянський Союз, раптом виявилось, що «мати міст руських» – Київ – перебуває у складі іншої держави. «Ми судомно почали шукати вихід... Ми – це Володимир Володимирович Путін. Борис Миколайович цього не робив, йому це не треба було, а ось Володимир Володимирович поїхав до Ладоги. Там О. М. Церпников йому розповів, що Ладога ще раніше Києва була... Після цього Володимир Володимирович поїхав до Аркаїму, щоб подивитися ще давнішу давнину... Виявилось, ось де коріння Росії! І таким чином, ми вирішили цю проблему, дуже важливу національну проблему, що мати російських міст опинилася в іншій державі [81, с.155-156].

Також важливо зазначити, що «претензії» сусідів Росії на «відбирання її історії» і «запозичення чужих предків» ще недавно не викликали помітного протесту в Росії. Так, спроби деяких українських інтелектуалів заявити права на монопольне володіння «всією спадщиною Київської Русі» викликали раніше лише іронічні коментарі російських істориків. Однак радикально нова інтерпретація радянської історії, особливо історії Другої світової війни, породила активний протест і, врешті-решт, викликала реакцію у відповідь – прагнення захистити власну національну історію «від очорнительства», «посягань» і «фальсифікацій», «дати відсіч», «поставити заслін» тощо [19, с.185].

Загалом історична політика, що проводиться російською владою в період В. Путіна, спрямована на вироблення і впровадження в суспільну свідомість концепції національної історії, в якій держава постає як основний сенс російської історичної традиції. Особливо затята боротьба в українсько-російському історичному протистові ведеться за спадщину Київської Русі (у Росії цей термін часто замінюється терміном «Древнерусское государство»). Ядром легітимації російської держави є твердження, що єдиним спадкоємцем Київської Русі є середньовічна Росія. На прикладах історичного минулого усталюється міф про єдину давньоруську народність Київської Русі, з якої надалі виокремилися росіяни, українці та білоруси. Водночас постулюється його імперський різновид – існування триєдиного «русского народа», який нібито

складається з великоросів, малоросів та білоросів. Концепцію підтверджували етимологічними засобами, щоб довести [72, с.31]:

1) спільність між словами «російський («руській»))» і «Русь», тобто першородність росіян в історії Київської Русі та їхнє пріоритетне право на стародавню культурну і державну спадщину;

2) ототожнення «України» з «окраїною»/околицею, що «підтверджувало» культурно-історичну і політичну другорядність українців.

Хоча за режиму Путіна бачимо спробу стимулювати дискурс про походження російської держави з Новгороду і Пскова, а не Києва, все ж тема Київської Русі залишається однією з центральних в історичній політиці РФ. Одним із прикладів, як ця тема використовується в сучасній політиці, є заява Путіна про те, що Київська Русь була ядром Російської імперії і з тих пір росіяни й українці мали спільну історію, культуру і менталітет, подібні мови. Звідси висновок: росіяни та українці – один народ. Путін чітко акцентував, що Київська Русь і Росія – це тотожні поняття. Такі заяви є ідеологічним обґрунтуванням російською владою права не лише втручатися у внутрішні справи України, а й проводити політику її повної інкорпорації в російську державу. Якщо Україна, втілюючи традиції власної державності, стає суб'єктом геополітики, інтегрується з Європою і виходить зі сфери впливу російської цивілізації, це, будімо, підриває легітимацію Росії як тисячолітньої держави, Росія втрачає історичне підґрунтя. Сучасна українська влада підкреслює значущість Київської спадщини для національної ідентичності та державності – це засвідчує Указ Президента України «Про вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – творця середньовічної європейської держави Руси-України» від 25 лютого 2015 р. № 107/2015 [72, с.32].

З іншого боку – на пострадянському просторі значна політизація минулого є реальністю, з якою не можна не рахуватися. Постійне використання «історії» як інструмента політики і в радянські часи, і нині продовжує визначати вектори «переоцінки» минулого, навіть найбільш віддаленого. Таку думку висловлював австрійський вчений А. Каппелер, який зазначав, що дискусії про спадщину

Київської Русі та оцінки постаті гетьмана І. Мазепи із академічної площини перейшли в політичну. При цьому вони не поступаються гостротою обговоренню проблематиці Голодомору чи Другої Світової війни [20, с.44].

Звертаючись до українців під час візиту у липні 2010 р., патріарх РПЦ Кірілл намагався переконати їх, що «руській мір» «не означає «російський». Тим більше, це не світ Російської Федерації». І далі підкреслив: «Мені видається, ті, хто заперечує існування «руського міра», мусять заперечувати і хрещення Русі» [12, с.10].

Отже, тисячолітня княжа Русь на переконання провладних російських істориків, – це держава російського народу. Але до історії Росії вона прив'язана винятково наказами і директивами Петра I, Катерини II, Сталіна, Жданова, Путіна та інших російських чиновників, зусиллями пропагандистів та істориків.

4.2. Образ «Революції 1917 року» та діяльності радянської влади в російській історичній політиці

«Велика Жовтнева соціалістична революція» упродовж кількох десятиліть залишалася ключовим елементом радянського історичного нарративу, міфом заснування Радянської держави. Події, що виконують таку функцію, не лише знаменують поворотний момент історії суспільства, а й символізують вектор його розвитку. Через це в політичних дискурсах вони фігурують як центральні пункти нарративів, що описують генеалогію сучасних макрополітичних спільнот, і водночас – у ролі символів, здатних породжувати різні ланцюжки асоціацій. Без реінтерпретації подій жовтня 1917 р. було неможливо сконструювати нову смислову схему, що пояснює зв'язок між колективним минулим, сьогоденням та майбутнім. Тому вивчення адаптації символу Жовтня до нового контексту дозволяє побачити багато проблем, з якими стикалася символічна політика влади у пострадянській Росії [58, с.32].

Радянська влада з самого початку приділяла велику увагу комеморації Жовтневої революції, і до моменту розпаду СРСР пам'ять про неї була ґрунтовно закріплена не лише у шкільних підручниках історії, а й у назвах міст, вулиць, заводів та колгоспів, у символах та ритуалах, пам'ятках та музеях, художній літературі, фільмах, творах образотворчого мистецтва, піснях і навіть в анекдотах. Зрозуміло, офіційний наратив не залишався незмінним: він трансформувався у міру того, як змінювалося бачення перспективи «будівництва комунізму», коригувався у світлі сталінських «чисток» та хрущовської боротьби з культом особистості, добудовувався з урахуванням нових подій – перемоги у Великій Вітчизняній війні, виникнення світової системи і т. п. [58, с.33].

На практиці радянська історіографія зробила рішучий вибір на користь політичної історії, зрозумілої як історія класової боротьби. Навіть у 1920-ті роки, коли подвійну історію нерідко підмінював виклад «соціологічних схем», це були схеми, які інтерпретують історію з погляду класової боротьби. Лідер радянської історіографії того часу М. Покровський стверджував, що «класова боротьба є головним двигуном історичного процесу» [49, с.79].

Щоправда, у 1930-х роках школа Покровського була розгромлена. Натомість проголошено курс на розробку з марксистських позицій – політичної або, як тоді говорили, громадянської історії. Це, проте, означало відмову від теорії класової боротьби, але від соціологічних схем. «Реабілітація» розповіді мала дозволити історії, не перестаючи бути історією класової боротьби, стати ефективнішим інструментом емоційного впливу на читачів – за допомогою образів героїв та розповіді про їхні подвиги [49, с.80].

Одним із завдань істориків було показати значення радянського режиму як реального втілення вікових сподівань трудящих мас усього світу, як переможне завершення їхньої боротьби за звільнення. Для цього потрібно співвіднести Жовтневу революцію з попередніми народними рухами та революціями, насамперед із Французькою. Історія цієї останньої посідала особливе місце в марксистській інтелектуальній традиції. І сама Російська революція, і події 1920-1930-х років осмислювалися багатьма сучасниками за аналогією до подій

Французької революції [49, с.82]. І тут історики-марксистки опинилися перед складним завданням. З одного боку, вони не могли вихвалити царизм, тому що це означало б кинути тінь на Жовтневу революцію, перетворену на міф походження режиму. Але з іншого боку, вони мали знайти достатньо близькі населенню елементи національної традиції, спадкоємцями яких могли себе оголосити. Найприроднішим здавалося знайти такі елементи в історії революційного руху. Але й тут виникали проблеми: деякі революціонери у 1930-х роках потрапили до розряду «ворогів народу», «фашистів» та «білогвардійців». Крім того, формувати культ, наприклад, вождів селянських рухів було двозначною справою в країні, що тільки-но пережила колективізацію. Те саме стосувалося і лідерів національно-визвольних рухів. Засуджувати царизм як «в'язницю народів» та «жандарма Європи» доводилося з обережністю. Симпатії режиму нерідко виявлялися не так на боці бунтарів, як на боці «государевих слуг». Нарешті, славу революціонерів доводилося створювати заново, а режиму потрібні були вкорінені в національній уяві постаті попередників, якими виступали здебільшого герої традиційного національного роману, царі та полководці [49, с.82-83].

У умовах «хрущовської відлиги» виявилася необхідність у більш масштабній історичній політиці, яка не зводиться до критики «культу особистості» та збереження основ сталінської концепції. Насамперед, «викриття» Сталіна компенсувалося посиленням культів Леніна, революції та радянських «напівбогів». Гасло повернення до «ленінських норм партійного життя» породило новий інтерес до історії революції та громадянської війни – їх почали романтизувати, щоб урівноважити критику за такими «відхиленнями». Також окреслилося піднесення мемуаристики – жанру, не типового для сталінської епохи, а тепер поставленого на службу реабілітації репресованої «ленінської гвардії». Цьому жанру судилося велике майбутнє в брежнєвський період [49, с.87].

До кінця 1980-х років зміни в політиці пам'яті не торкалися центрального сюжету нарративу, що визначав інтерпретацію подій 1917 року: перемога

«Великої Жовтневої соціалістичної революції» розглядалася як початок тріумфального руху до соціалізму, що виводив країну в авангард соціального прогресу. Розпочата у 1985 р. перебудова відкрила шлях для радикальнішого перегляду офіційного наративу і тим самим – для переоцінки Жовтневої революції. У 1987 р., прагнучи знайти в радянському міфі аргументи, що підкріплюють ідею перебудови як «надання соціалізму нової якості», М. Горбачов запропонував нову інтерпретацію «ленінського» періоду радянського наративу, засновану на протиставленні творчого підходу вождя революції (завдяки якому «за короткий термін ми зробили те, на що потім іншим знадобилися століття»), «догматизму» «сталінського» періоду («тоді повірили в універсальну ефективність жорсткої централізації, у те, що командні методи – найкоротший... шлях до вирішення будь-яких завдань»). Перебудова представлялася як повернення до ленінської концепції будівництва соціалізму. Проте, визнаючи недоліки сталінської «адміністративно-командної системи», лідер КПРС не тільки залишав без змін основну сюжетну лінію офіційного наративу («Ні грубі помилки, ні допущені відступи від принципів соціалізму не могли звернути наш народ, нашу країну з того шляху, на який вона стала, зробивши вибір у 1917 році»), але і рішуче відкидав сумніви щодо правильності обраного межі 1920-1930-х гг. курсу на прискорену індустріалізацію. Таким чином, коригуючи офіційний наратив, Горбачов ішов шляхом, що склався після XX з'їзду партії [58, с.34].

Отже, косметична «перебудова» не врятувала комуністичну ідею. З її крахом упала й радянська імперія. Кремль став шукати не причини катастрофи, а винних. Їх і сьогодні називають: Горбачов, Захід, ЦРУ, Кейсі тощо. Як результат, віками напрацьована модель життя не зазнала глибоких трансформацій. Ленін так і залишився в Мавзолеї як сакральний і нетлінний знак особливого шляху, а російська історія до 1917 року стала масштабно ідеалізуватися. Для демократії і зміни суспільної парадигми життя місця не залишилося [12, с.6].

На початку 90-х років окрім зовнішньополітичних завдань перед Росією стояло завдання визначитися із власною ідентичністю, знайти відповідь на запитання: «хто ми?», і «в чому полягає наша історична місія?». Ще нещодавно країна виступала в ролі «флагмана світового революційного процесу, локомотиву миру і прогресу під прапором ленінізму». Однак після 1990 р. ленінська спадщина стала неактуальною. Жодна серйозна політична сила в РФ (окрім комуністів) уже не ототожнює себе з Жовтневою революцією 1917 р. Навпаки – у всіх негараздах стали обвинувачувати Леніна та його оточення [83, с.31-32].

А тому в 90-ті роки риторика президента Б. Єльцина та його соратників була повністю підпорядкована виправданню курсу на радикальну трансформацію «тоталітарного» порядку (формулювання цілей мали чіткі конотації з ідеологемами «холодної війни»), що тягнуло за собою критику радянського досвіду. Те, що за радянських часів інтерпретувалося як історичний ривок, який дозволив Росії стати лідером прогресу (за комуністичною версією), трансформувалося в «катастрофу», яка перервала «нормальний» шлях розвитку країни. Дії реформаторів представлялися як поновлення демократичного проекту, перерваного Жовтневою революцією [58, с.40]. З одного боку, розпочаті перетворення інтерпретувалися як «відновлення зв'язку часів», розірваної у роки радянської влади. З іншого боку, коріння багатьох сучасних проблем вбачалося в дореволюційній історії [58, с.178].

Вже у 1992 р. 8 листопада стало робочим днем, а у 1995 р. це свято отримало нову назву, ставши Днем проведення військового параду на Червоній площі у місті Москві на відзначення двадцять четвертої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції (1941). У назві свята було збережено відсилання і до революційних подій, але акцент було зміщено вже на 7 листопада саме як на річницю параду на Червоній площі 1941 року [53, с.127-128].

У лютому 1996 р., у рамках фактично розпочатої виборчої кампанії, Єльцин включив у своє щорічне послання Федеральним зборам РФ слова про

запропоновану більшовиками «надзорську мобілізаційну модель розвитку» і демонстративно відмовлявся від позитивної оцінки того, що насамперед ставилося в заслугу радянському режиму: за оцінкою Єльцина, «перетворення Росії в потужну військово-індустріальну державу було досягнуто надрином сил народу [62, с.131-132].

З приходом до влади Володимира Путіна в Росії був взятий курс на часткову реабілітацію радянської спадщини, але не відштовхуючись від Жовтня 1917-го, а вже в рамках «тисячолітньої історії». Генеалогія сучасної російської державності стала вибудовуватися за принципом *a la carte* (згідно з меню) із апеляцією до тих чи інших історичних епізодів [83, с.42].

Також у 1999 р. Путін заявив, що «майже три чверті століття, що минає, Росія жила під знаком реалізації комуністичної доктрини. Було б помилкою не бачити, а тим більше заперечувати безперечні досягнення того часу. Але було б ще більшою помилкою не усвідомлювати ту величезну ціну, яку заплатили суспільство, народ під час цього соціального експерименту [75]. У цьому контексті теоретично були можливі різні підходи до роботи із символом Жовтневої революції. У публіцистиці того часу не бракувало пропозицій саме такого варіанту «використання» Жовтня. Одні автори підкреслювали міжнародний потенціал цього символу. Інші інтерпретували Жовтневу революцію як подію, що запобігла «розпаду Росії» і сприяла збереженню «статусу великої держави, а не «чистого аркуша паперу», як того хотів у 1918 р. американський президент Вільсон, який зводив на той час кордони Росії «до середньоруської височини». Багато хто виступав із пропозицією повернути колишню назву свята. Ці та інші подібні публікації були відповіддю на зміни символічної політики, позначені першими кроками Путіна на посаді президента: здавалося, що визнання «безперечних досягнень» радянської доби відкриває можливість зміни офіційної інтерпретації Жовтня [58, с.74].

Власне, реалізуючи «доктрину тотальної наступності», путінська владна еліта йшла слідами КПРФ, яка на початку 1990-х трансформувала радянський наратив, зробивши історію СРСР своєрідною кульмінацією «тисячолітньої

історії» російського народу. Переказування радянського минулого «патріотичною мовою загальної спадщини» в принципі давало змогу не лише «забути» про його «незручні» сторінки, а й переосмислити символ Жовтня як нехай не кульмінаційний, але все ж таки «великий» епізод «тисячолітньої історії». Це не надто вибивалося б із загальної еkleктичної конструкції «тисячолітньої історії» [58, с.75].

Разом зі Сталіним частково виявилися реабілітовані та інші радянські діячі. Ім'я Леніна меншою мірою пов'язане з репресіями, на яких будувалося засудження режиму, і з перемогою у війні, навколо якої відбувалося його виправдання. Воно пов'язане з Жовтневою революцією та з комуністичним проектом, що привертало менший інтерес [49, с.149-150].

Апеляція до патріотизму як національної ідеї Росії зумовила зростання значимості минулого як джерела легітимації режиму. З одного боку, влада демонструє свою спадкоємність із багатовіковою російською історією, наголошуючи на примиренні та національній єдності, з іншого – висловлює намір активно боротися з будь-якими спробами критичної рефлексії та альтернативної інтерпретації минулого. Це добре простежується на прикладі офіційних заяв напередодні 100-ї річниці революції 1917 року. Вони були зроблені буквально під копірку. «Уроки історії потрібні нам насамперед для примирення, для зміцнення суспільної, політичної, громадянської згоди, якої нам вдалося сьогодні досягти. Неприпустимо <...> у власних політичних та інших інтересах спекулювати на трагедіях», – заявив у щорічному посланні до Федеральних зборів 1 грудня 2016 року президент Путін. «Пам'ять про ті драматичні події не повинна ставати додатковим джерелом розколу нашого суспільства», – висловився на початку січня 2017 року речник Держдуми РФ В'ячеслав Володін [52, с.353].

У травні 2015 року, міністр культури Володимир Мединський заявив, що «примирення можливе через визнання спадкоємності історичного розвитку від Російської імперії через СРСР до сучасної Російської Федерації»; «усвідомлення трагізму суспільного розколу»; «засудження ідеології революційного терору» та

«розуміння помилковості ставки на допомогу закордонних «союзників» у внутрішньополітичній боротьбі» [52, с.353-354].

Таким чином, якщо в Радянському Союзі революція 1917 р. стояла на першому місці серед подій історичної пам'яті, то в сучасній Росії їй відведено вже зовсім не чільне місце. Уявлення про Жовтневу революцію, як про «символічний центр» світової історії, поступово почали витісняти з колективної пам'яті ще в період «відлиги», що оголила глибоко вкорінені суперечності радянського суспільства. Після приходу до влади Л.І. Брежнєва образ Жовтня втратив роль «міфу походження», а сформований раніше «пантеон» воєначальників Громадянської війни істотно оновився. Двадцятирічне співіснування старого та нового «базових сюжетів» завершилося відкритою критикою Жовтня, яка прорвалася практично одразу після переходу до політики гласності. Слабким відлунням публіцистичних дискусій початку 1990-х років прозвучала тема «помилковості» Жовтня та у першій програмній статті Путіна. А пізніше, незважаючи на повернення багатьох радянських символів, Жовтнева революція залишалася за рамками прийнятної радянської спадщини (під якою розумілася сукупність саме «брежнєвсько-сталінських», а не «хрущовсько-ленінських» міфологем).

4.3. «Велика Вітчизняна Війна» та політика пам'яті

Історична пам'ять вважається «незаперечною моральною цінністю, духовним капіталом Росії». Наріжним каменем історичної пам'яті росіян можна вважати пам'ять про Велику Вітчизняну війну. Радянська модель пам'яті про війну становила основу меморіальної політики всього СРСР та більшості країн соціалістичного табору до 1991 року [24, с.116]. По-перше, на чільне місце було поставлено питання про природу війни загалом. Цю традицію ввів ще В. Ленін, говорячи про події 1914-1918 рр. і наголошуючи на цьому увагу. Перший етап Другої світової (до другої половини 1940 р.) характеризувався як несправедливий: «...війна з боку нацистських держав мала імперіалістичний

характер. Англія і Франція, які вступили у війну проти Німеччини в 1939 р., також мали імперіалістичні цілі. Вони хотіли зберегти та зміцнити свої позиції колоніальних держав та послабити конкурентів». Далі розписується єдине бажання всього «капіталістичного світу» знищити СРСР, придушити сили прогресу та демократії. Справедливого, визвольного характеру для жертв агресії держав Осі, на думку радянських учених, війна набуває з другої половини 1940 року [24, с.117].

По-друге, радянсько-німецька війна як така з самого початку визнається «справедливою», що не дивно; проте головним її результатом радянські ідеологи позиціонували навіть не розгром нацизму, фашизму і мілітаризму, а формування світової соціалістичної системи. У результаті обох процесів роль радянського солдата підкреслювалася не просто як «визволителя», а як «міжнародний обов'язок», хоча це поняття у масовій свідомості пострадянського простору пов'язані з війною в Афганістані, а не з подіями 1941-1945 гг. Саме на такій концептуальній основі склався цей «радянський міф» з варіаціями для внутрішнього вживання в СРСР і в країнах. соціалістичного табору [24, с.117].

Міф про війну народжувався під час самої війни та у найближчі повоєнні роки. Досвід війни сам переживався як міф і набував його форм та структури [49, с.93].

Як створювався цей «радянський міф»? Нищівні поразки Червоної армії у перші місяці від нападу Німеччини підірвали репутацію режиму в очах тих, хто був лояльний до нього. Але в міру зміни становища на фронтах, поширення інформації про політику нацистів на окупованих територіях щодо мас до режиму відбувався перелом [49, с.91].

У 1941-1942 рр., переслідувалося абсолютно утилітарне завдання: підняти бойовий дух військ, дати приклади для наслідування поточних подій, а не часів Громадянської війни. Так народилася конкретика, яка визначила зміст і спрямування військово-патріотичного виховання СРСР на десятиліття вперед. Вже тоді вона стала «міфологією», яка підкорялася закономірностям, виявленим нами ще під час аналізу специфіки символічної політики як такої. Так

народилися всім відомі досі інтерпретації справжніх та вигаданих подвигів 28 героїв-панфілівців, Зої Космодем'янської, Олександра Матросова, Віктора Талаліхіна, Олексія Маресьєва та багато інших [24, с.118-119].

Хоча, звичайно, реальний досвід війни не зводився до сталінської концепції. Але перемога призвела до посилення режиму та довіри до його військового міфу [49, с.91].

Наступним етапом війни, пов'язаного з ним розвитку «міфу», так само як і його трансформації, що тривала, стало звільнення окупованих радянських територій і частини європейських держав від німецьких військ. Якщо раніше акцент робився на героїзмі – насамперед, у обороні; на перемелювання живої сили противника за простим принципом «убий німця», квінтесенція якого міститься в однойменному зверненні І. Еренбурга, то тепер постало питання про подолання одного за іншим укріплених рубежів далеко ще не ослабленого ворога. Тож приблизно зі Сталінградської битви і до виходу на лінію довоєнного кордону головним став акцент на помсту [24, с.120].

Коли постало питання про наступ за межами радянських кордонів, ситуація знову змінилася. Перед урядом країни постало завдання активної участі у повоєнній перебудові Європи. Відповідно, потрібно змінити імідж солдата з постаті «месника» на великодушного навіть до колишнього супротивника «визволителя пригнічених нацизмом народів». З цією метою ще протягом війни суто на території СРСР було зроблено два кроки. По-перше, відбувається формування національних частин, причому як у лавах власне радянської армії (Українські, Білоруські, Прибалтійський фронти), так і іноземних. Зокрема, важливим виявилось формування Війська Польського та Чехословацького корпусу [24, с.121]. По-друге, починається величезна за своїми масштабами робота з особовим складом радянських частин. З одного боку, всіляко пропагується «визвольна місія», яка згодом перетворилася на «всесвітньо-історичну» [24, с.122].

Таким чином, радянському командуванню упродовж усієї війни вдавалося вчасно «перемикати» психологічний настрій солдатів та їхню мотивацію у бік

найбільш ефективних на тому чи іншому етапі дій. Війська пройшли шлях від гасла «убий німця» у 1941 р. до почесного усвідомлення своєї визвольної місії у 1945 р.

Після закінчення Другої світової війни формується сталінська модель її інтерпретації. Її основні тези були сформульовані самим І.В. Сталіним у роботі «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» в 1947 р. [24, с.122]. Так, для внутрішнього споживання всередині Радянського Союзу було створено варіацію міфу з акцентом на патріотичну складову. Вирішальний внесок у перемогу визнавався результатом не стільки зусиль народу, скільки наслідком «керівної ролі» комуністичної партії та особисто І.В. Сталіна [24, с.128].

Довоєнним успіхам СРСР відводилося важливе місце: вони представлялися економічними основами перемоги, а ліквідація ворожих класів та вирішення національного питання – її політичними передумовами. Лише на друге місце було поставлено власне героїзм народу [24, с.129]. Також до цього «обов'язкового набору», який надалі став вивчати кожен радянський школяр, увійшли подвиги героїв фронту, тилу та партизанського руху [24, с.130].

На третій за важливістю позиції було поставлено набір символів, до яких потрапили і власне визвольна місія радянського солдата, і низка зразків озброєння і техніки, і ключові битви війни. Так, День Перемоги, залишався фактично лише пам'ятною датою, не ставши навіть вихідним у період від 1948 до 1965 р., хоча й позначався як державне свято. Відповідно, був систематизований і загальноприйнятий комплекс пов'язаних з цією датою ритуалів. Окремо слід сказати, що з перших повоєнних років події війни фіксуються – і це відбувається упродовж усього радянського періоду – у топоніміці, головним чином, у назвах вулиць, площ, парків. Це могли бути не тільки імена окремих осіб, а й збірні, наприклад, панфіловці, молодогвардійці, герої Н-ської оборони тощо, і, природно, сама Перемога [24, с.129-130].

Перша трансформація радянської моделі була ініційована з приходом до влади СРСР М.С. Хрущова. Її зумовили головним чином XX з'їзд КПРС та викриття культу особистості І.В. Сталіна. Критикувалося все, пов'язане з ім'ям

вождя – і те, що він робив, і те, чого не зробив [24, с.135]. На думку деяких дослідників, міф про війну ще за радянських часів – за М. С. Хрущова та Л. І. Брежнєва – став «затмарювати» собою Жовтневу революцію, набуваючи функцій основного державотворчого міфу. [58, с.88].

Наступна трансформація радянської моделі умовно відноситься до двадцятирічного ювілею перемоги. Насправді ключовою умовою змін стала зміна керівника країни, але прив'язка до дати не випадкова – саме з того часу День Перемоги стає вихідним днем і виступає як офіційне свято з використанням комплексу символів та ритуалів, багато з яких практикуються і зараз [24, с.138]. В цей період було відзначено акцент на ролі Сталіна у війні. Перестали становити небезпеку і «маршали перемоги», які зістарилися. Тепер вони могли виступати хіба що як мемуаристи – як їх і використовували. Міф про війну став важливою темою політичної пропаганди вже з перших кроків нового керівництва. За Брежнєва концепція війни істотно наблизилася до її сталінської версії [49, с.102-104].

Рисами цього періоду стала поява в усіх містах «Могили невідомого солдата» – як загальний символ війни. Крім того, в цей період відбулося встановлення меморіалів з іменами земляків, які не повернулися з війни [24, с.138]. Загальновизнаними ритуалами на свято тепер стали Парад Перемоги на Червоній площі, що проводився в 1945, 1965, 1985, 1990 та з 1995 року включно, та зустрічі ветеранів. Окремо відзначимо носіння парадної форми із нагородами. Щодо змін у змісті наративу для радянського населення, то першим кроком стало часткове повернення фігури І.В. Сталіна. Другим кроком стало постійне включення за будь-якої нагоди згадок імені Л.І. Брежнєва, причому робилося це зовсім невідповідно до його реальних заслуг [24, с.139]. Паралельно зазначеній тенденції – що далі, тим наполегливіше – йшлося про дедалі більшу роль комуністичної партії у перемозі [24, с.141].

З часу розпаду СРСР та початком правління Б. Єльцина, а пізніше і В. Путіна російська влада все більше звертається до радянської історії. Історія СРСР подається як історія «великої держави» в контексті міфу про переможну

«Велику Вітчизняну» війну, як перемогу певного «історичного проекту», що став можливим завдяки об'єднанню в межах СРСР багатьох народів на чолі з російським. Символ «Великої Перемоги» завдяки його інтенсивному політичному використанню, з одного боку, та вкоріненості у масовій свідомості – з іншого, виступає як важлива вузлова точка сучасної російської ідентичності [72, с.32].

Цей міф нав'язується й сусіднім народам як одна з основ історичної пам'яті народу. Підґрунтям таких поглядів є ідея «цивілізаційної єдності» останніх із Росією. «Велика Вітчизняна» війна інтерпретується в Росії як велична місія звільнення від всесвітнього зла, коли Червона армія, нібито, врятувала Європу і все людство. Підкреслюючи значення перемоги у цій війні, В. Путін надав події особливий гуманістичний сенс, назвавши її «торжеством цивілізації над фашизмом», а солдатів «Великої Вітчизняної» – «солдатами свободи». Така інтерпретація пов'язана з проблемою відносин на пострадянському просторі: Україні, країнам Балтії та іншим наголошується, що радянські солдати, перемігши гітлерівців, принесли свободу, тоді як у цих країнах починає домінувати думка про те, що прихід Червоної армії був повторною окупацією. До того ж, гуманістичний спадок перемоги Путін репрезентував як спільне надбання «колишніх республік СРСР, а нині незалежних держав», якому потрібно «разом відповідати», прозоро натякаючи на потребу нового об'єднання [72, с.33].

З одного боку і Путіну, й Медведєву доводилося використовувати пам'ять про Велику Вітчизняну війну у своїх виступах, час від часу дистанціюючись від радянського минулого, а то й засуджуючи його. З іншого боку, прославляючи «Велику Перемогу», офіційним особам доводилося стримувати критичну інтерпретацію подій того часу. Зазвичай офіційні промови з приводу урочистостей будувалися навколо чотирьох усталених фреймів: 1) данина пам'яті жертвам війни; 2) вдячність ветеранам і кроки щодо їхньої матеріальної підтримки; 3) міркування щодо спадкоємності поколінь; 4) констатація політичних уроків війни. У підсумку все завершується тим, що Росії

приписується роль чи не єдиної хранительки історичного досвіду, вистражданого за роки воєнного лихоліття [83, с.43].

Слід зазначити, що Велика Вітчизняна війна – історична подія, що найчастіше згадується у президентських посланнях: у 1995 та 1999 рр. – у Єльцина, у 2005 та 2006 рр. – у Путіна, у 2009 та 2010 рр. – у Медведева. Проте контекст цих згадок різний. В одних випадках тема війни вплітається в міркування про політичні та соціальні проблеми сьогодення, наприклад, про боротьбу з екстремізмом (1995 р.), про якості «покоління, що мужніло в роки війни» як підставу віри в успіх (1999 р.), про підтримку боєздатності Збройних Сил (2006 р.), про патріотичне виховання молоді (2010 р.). В інших їй надається певне символічне значення, як у процитованому вище посланні Путіна 2005 р. Символічне використання теми війни зустрічається також у посланні Медведева 2009 р. («Ми однієї крові з тими, хто переміг, отже, всі ми – спадкоємці переможців, і тому я вірю в нову Росію!», серед програмної статті «Росія, вперед!» - згадка про майбутній 65-річний ювілей перемоги в контексті міркувань про те, «що народ, який переміг жорстокого і дуже сильного ворога в ті далекі дні, повинен, зобов'язаний сьогодні перемогти корупцію та відсталість»). Так чи інакше очевидно, що «Велика Вітчизняна війна» – це єдина подія російської історії, яка активно використовується в президентських посланнях як позитивний символ, що постійно піддається реінтерпретації [57, с.381].

19 вересня 2019 р. Європарламент ухвалив резолюцію «Про важливість європейської історичної пам'яті для майбутнього Європи», в якій «пакт Молотова – Ріббентропа» визначався як безпосередня причина Другої світової війни [11]. Положення документа, що стосуються подій 1939 р., негативно оцінив президент Російської Федерації В. Путін, вказавши на суттєві відступи від історичних фактів [18, с.11-12]. Офіційний представник МЗС Росії М. Захарова позначила, що включене до цієї резолюції твердження про початок Другої світової війни не має нічого спільного з історією, що «вибірковість історичної пам'яті вражає своїм цинізмом» [84, с.292].

24 червня 2020 року у Москві на Червоній площі відбувся військовий парад на ознаменування 75-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років. У своїй промові Володимир Путін зазначив: «Ми завжди будемо пам'ятати, що нацизм розтрощив радянський народ, мільйони людей різних національностей із усіх республік Радянського Союзу» [83, с.32-33]. Таким чином Російська Федерація вочевидь демонструвала себе як потужну інтернаціональну силу цілого регіону Євразії.

75-ій річниці Параду Перемоги передувало цілеспрямоване інформаційне забезпечення. П'ять виступів президента РФ ще в грудні 2019 року задали потрібний для Кремля тон і окреслили проблематику обговорюваних уроків та підсумків Другої світової війни. А вже 4 липня 2020 року Законом Російської Федерації про поправки до Конституції Російської Федерації від 14 березня 2020 року № 1-ФКЗ до основного документу країни було додатково включено пункт 3-й до статті 67-ї: «Російська Федерація шанує пам'ять захисників Вітчизни, забезпечує захист історичної правди. Применшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається» [83, с.34].

Таким чином, образ перемоги у Великій Вітчизняній війні став формуватися ще в часи СРСР. Але його цілеспрямоване перетворення, трансформація, як «міфу походження» відбулося вже на початку XXI ст. Саме завдяки цій події російське суспільство ототожнює себе з радянським «народом-переможцем». Ритуальна культура, що оформилася навколо нього, з 2000-х років починає відтворювати соціальні цінності СРСР (пасивна мобілізація, героїчний націоналізм, праця на благо держави), спочатку притаманні суспільству 1970-х років. Тим не менше, будучи «символічним» відображенням амбіцій країни, що зросли, образ перемоги гостро потребував змістовного оновлення, а тому підготовка до 75-річного ювілею Перемоги продемонструвала спробу розширити горизонти колишніх інтерпретацій, врахувати в них так звану «українську кризу», інспіровану самою Росією, і стратегічне значення протистояння Росії й Заходу.

Висновки до Розділу IV.

Отже, створена в Російській імперії, а далі продовжена в СРСР меморіальна модель сприйняття Київської Русі, революції 1917 р. та Другої світової війни спочатку проектувалась як інструмент внутрішньої та зовнішньої політики. Однак два найбільш слабкі місця – орієнтація на ідеологію та непродуманість трансформацій – призвели, зрештою, до втрати її ефективності. Втома громадян від політизації та нерозв'язаність життєво важливих проблем призвела, з одного боку, до краху самої держави та всього комплексу її політичних міфів, зокрема й не пов'язаних з подіями Другої світової війни, а з іншого – полегшила адаптацію до нових реалій, що склалися після 1991 року. При цьому комплекс символів і ритуалів, створених у роки радянської влади, так само як і історичний наратив, заснований на ідеологічних догматах, міцно закріпився серед населення та виявився тією основою, на якій меморіальна політика в Російській Федерації здійснюється для власного населення дотепер. У сучасній Росії, після труднощів проходження етапу економічних, соціальних та політичних експериментів, ситуація характеризується амбівалентністю. З одного боку, були створені нові ритуальні практики, що гармонізували ситуацію всередині країни та виступили елементом «м'якого просування» за кордоном. З іншого боку, чітка концепція реагування на зовнішні виклики так і не створена, жодних ознак її розробки в найближчому майбутньому не простежується.

ВИСНОВКИ

З'ясування теми дослідження, дозволило зробити такі висновки і узагальнення:

- Аналіз джерел та історіографії уможливила з'ясування стану наукового опрацювання теми «Політика пам'яті в Російській Федерації на рубежі ХХ-ХХІ століть». В історіографічному огляді виокремлено вітчизняні та російські праці. Вітчизняні вчені зосередилися на теоретичних питаннях політики пам'яті, висвітленні проблем комеморації і в Україні, і на окупованих РФ територіях та протистоянні російській загрози в цій сфері. В інтерпретації вказаних аспектів найбільш помітне місце посідають праці Ю. Темірова, В. Ткаченка, Л. Нагорної, Г. Касьянова, В. Бабки. Серед праць, написаних дослідниками з Росії слід виділити ґрунтовні дослідження О. Міллера, О. Малинової, Е. Лезиної, М. Копосова, С. Белова. Завдяки їм вдалося детально простежити проблему розвитку історичної політики в Росії, схарактеризувати її основних політичних акторів, зрозуміти характерні риси меморіальної політики та побачити практичну складову зміни «базових сюжетів» цього процесу.

Спільною рисою значної частини досліджень є відсутність акцентування на характерних рисах політики пам'яті в Росії, впливу суб'єктів на її формування й трансформацію, порівнянні її з схожими процесами в сусідніх країнах: Україні, Польщі, Німеччині. Також присутній брак досліджень про присвоєння Росією історії Київської Русі, причинно-наслідкову залежність між політикою пам'яті та війнами, які Росії веде в останні десятиліття. Незважаючи на різноманіття дослідницьких підходів, історіографічна ситуація, що склалася, на наш погляд, характеризується недостатньою зацікавленістю внутрішніми механізмами вироблення політичного курсу у цій сфері. Подібно до «чорної скриньки» Д. Істона, система акторів історичної політики, їх взаємодія між собою, з експертною спільнотою та державною владою залишаються прихованими від професійного погляду. У більшості випадків аналізуються лише «входи» (стан колективної пам'яті) та «виходи» (політична риторика, символи тощо) цієї системи, що призводить до суттєвого спотворення всієї картини. Саме в полягає нагальна теоретична проблема, яка потребує вирішення.

- Джерельну базу роботи становлять сучасні джерела з історії Росії. Серед них – юридичні документи Російської Федерації, укази, послання та

виступи президентів РФ Путіна та Медведєва, проекти законів, власне закони, Стратегія державної безпеки, резолюція Європейського парламенту та інші. Кожен з таких документів має свої особливості і потребує критичного осмислення.

Визначено, що перші кроки в дослідженні історичної пам'яті зроблено вченими Європи та Америки в ХХ ст. До них можна віднести напрацювання М. Альбвакса (Гальбвакса), Ф. Єйтс, О. Г. Ексле, П. Нора, П. Гаттона, П. Коннертона, Дж. Оліка, Я. Ассмана.

Теоретичним і методологічним підґрунтям кваліфікаційної праці є концептуальні напрацювання в галузі пам'яттєвих студій. Їхнім смисловим осердям є твердження про те, що історична пам'ять – це сукупність процесів і результатів запам'ятовування, збереження, відтворення та забування соціокультурними групами спільного культурно-історичного досвіду. Зміст історичної пам'яті зберігається та виражається в наративній (історичні міфи, символи та архетипи, суспільні цінності та стереотипні оцінки), а ретранслюється в перформативній (комеморативні церемонії, місця пам'яті, традиції та звички, стереотипи поведінки) формі. Суспільними сферами, що впливають на формування історичної пам'яті, взаємодоповнюючи одна одну, є політика пам'яті, історична освіта, меморіальна культура, медійний дискурс.

У результаті дослідження встановлено, що іманентними рисами російської історичної пам'яті є поєднання радянських ідеологічних наративів та окремих сучасних сюжетів, зосередження уваги на постаті Й. Сталіна та його помилках засобах їхнього виправлення. Важливим для росіян є феномен «втраченого минулого», він заважає їм стати на шлях демократичного розвитку і підштовхує до агресії щодо сусідніх народів. Особливо гостро це розчарування переживалося в 90-ті роки, не тільки у зв'язку з труднощами у подоланні комуністичної спадщини, а й у зв'язку з розпадом радянської імперії та втратою ролі великої держави. Значне поширення серед росіян отримав правоконсервативний напрям, який уславлює перемоги в космосі та під час війни і забуває сталінські злочини та революції 1917 р. Історична політика в Росії відіграє важливу роль і набула

широкого застосування, але її використання створює певні суперечності та викликає критику істориків. В країні не вдалося сформувати того набору цінностей, який дав би можливість конкурувати з цінностями суспільства споживання. Також впровадження історичної політики в Росії створило протистояння з сусідами, які набули вигляду «війн пам'яті». Формують політику пам'яті не історики, а політики. Затято культивується культ війни. Значного розповсюдження набули такі явища, як «победобесіє», пропаганда православно-конфесійної винятковості, культивування ненависті до західних демократичних цінностей. У той же час у Росії приховано зберігається «рівняння на Захід», що виявляється як в елементах неоліберальної економічної політики, так і в спробах подальшої інтеграції до міжнародної політичної системи. І навіть частково в концепції «суверенної демократії». А для більшості інших країн Східної Європи Захід залишається головним орієнтиром їхньої політики.

З'ясовано, що починаючи з 90-х років Росія повільно, але неухильно рухалася до нової моделі політики пам'яті. Це виявилось на першому етапі комеморативної політики в часи президенства Б. Єльцина. Її характерними рисами були формальна боротьба з комунізмом, пошук нових цінностей, критика сталінського періоду, трансформація пам'яті про Другу світову війну, як війну народу, а не держави. Фундаментальніші зміни відбулися після приходу до влади В. Путіна в кінці 90-х рр. та на початку нульових. На той час було реалізовано проект звеличення пам'яті про перемогу у радянсько-німецькій війні, почали заборонятися підручники, які заважали владі, та створювалися нові, де замовчувалися неприємні сторінки історії і наводилися потрібні путінській владі факти, ухвалювалися нормативні акти, які захищали пам'ять про перемогу від «фальсифікацій» та «нападів» сусідів. Звідси – «війни пам'яті», що мали місце у Росії та між нею і сусідами. Найважливішою їх причиною послужила нова історична політика російського уряду, яка полягає у культивуванні міфу глорифікаційного «Великої Вітчизняної війни».

Існують підстави констатувати, що політика пам'яті є для теперішньої російської влади важливим інструментом консолідації соціальної бази всередині

країни, а також реалізації стратегічної мети зовнішньої політики – відновлення статусу світової держави. Слабкість громадянського суспільства, індивідуалістичних цінностей полегшує для влади формування необхідних складових колективної пам'яті росіян, але водночас робить ефект відносно нетривалим. Проблеми колективної ідентичності, включно з її історичним і перспективним вимірами, обумовлюють незначну вкоріненість, стійкість інтерпретацій історії, які просуває правлячий режим. На міжнародній арені російська політика пам'яті за основну мету має дестабілізацію «ворожого оточення», а тому переважно шкодить іміджу і репутації країни.

З'ясовано, всі ключові суб'єкти історичної політики РФ легко виявляються в російській практиці останніх десятиліть. Це виявляється в їх конкретних діях. По-перше, тривають спроби насадження в школі за наполегливих рекомендацій президента єдиного, редагованого з політичного центру, підручника історії. По-друге, створюються спеціальні політично заангажовані структури, що поєднують завдання організації досліджень в галузі історії з контролем за архівами та видавничою діяльністю. По-третє, здійснюється спроба законодавчого регулювання історичних інтерпретацій. По-четверте, відсутні кроки, спрямовані на засудження КПРС, КДБ та інших репресивних органів. Зрештою, мають місце типові для історичної політики методи легітимації та ідеологічного забезпечення всіх перерахованих вище практик. Як і в більшості сусідніх країн, вістря історичної політики в Росії спрямоване всередину країни. Водночас мають місце дії, що стосуються населення сусідніх країн. Адже якщо в Росії історична політика сусідів викликає цілком виправдану зневагу та обурення, навряд чи натхненники російської історичної політики всерйоз сподіваються, що до плодів їхніх зусиль за кордоном будуть ставитися інакше!

Російська історіографія в контексті політики історичної пам'яті намагається показати зв'язок між історією Київської Русі та сучасною Росією. Початок цьому процесу було покладено за Катерини II. В подальшому теорія про три братні народи перекочувала в СРСР, а далі й в Росію. А тому сьогодні за офіційною версією походження росіян, яку за президенства Володимира Путіна

було затверджено і внесено у всі підручники, «історія Росії налічує понад тисячу років, починаючи з переселення східних слов'ян на Східно-Європейську (Руську) рівнину, які розділилися на росіян, українців та білорусів».

Інше ставлення в Росії до революції 1917 р. В СРСР ця подія займала центральне місце поряд з її лідером Леніним та іншими очільниками країни. Але з кінця 50-х її значення починає нівелюватися. В 90-х роках революцію все частіше почали називати «переворотом», критикувати її керівників за надмірну жорстокість, як убивство царської родини, а на початку XXI ст. про її помилки заговорив навіть В. Путін.

Чільне місце в системі політики історичної пам'яті РФ посідає перемога в Другій світовій війні. Формування образу перемоги у війні почалося ще в часи СРСР. Найвищого рівня ідеологічної експлуатації ці події отримали в сучасній Росії. Образ минулого (для реалізації внутрішньополітичних завдань) вибудовується навколо теми колективного подвигу та загальної жертви за допомогою законодавчих актів, ритуалів, книг, виступів чиновників, що забезпечує високий рівень емоційного наповнення відповідних символів, а також забезпечує вироблення інгрупового фаворитизму, зміцнюючи національно-державну ідентичність та сприяючи її відтворенню. Водночас так і не було сформульовано привабливого образу минулого, який міг би транслюватися до країн як ближнього, так і далекого зарубіжжя на рівні масової культури та в контексті офіційного дискурсу.

Подальше вивчення історичної пам'яті Росії як фактора політичного впливу може бути пов'язане з аналізом меморіальних процесів регіонального рівня, етнокультурних відносин у дискурсі політики пам'яті, а також у гібридній війні проти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Конституция Российской Федерации. URL : <http://www.constitution.ru/> (дата звернення – 26. 09.23).
2. Кримінальний кодекс Російської Федерації від 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. від 23.04.2019) КК РФ Стаття 354.1. Реабілітація нацизму. URL : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/be763c1b6a1402144cabfe17a0e2d602d4bb7598/ (дата звернення – 21.06.23).
3. Кримінальний Кодекс Російської Федерації про адміністративні правопорушення від 30.12.2001 N 195-ФЗ (ред. від 23.04.2019) (із змінами і доп., чинний з 26.04.2019). URL : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34661/82c0a663173b440cc9b027bc8e687dc9e36e71ad/ (дата звернення – 26. 09.23).
4. Послание Президента Федеральному Собранию. 3 декабря 2015 года. Москва, Кремль. URL : <http://kremlin.ru/events/president/news/50864> (дата звернення – 26. 09.23).
5. Послание Президента Федеральному Собранию. 4 декабря 2014 года. Москва, Кремль. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/47173> (дата звернення – 26. 09.23).
6. Проект: Федеральный закон «Про протидію реабілітації в нових незалежних державах на території колишнього Союзу РСР нацизму, нацистських злочинців та їхніх посібників». *Регнум*. 20 квітня 2009. URL : <https://regnum.ru/news/1153517.html> (дата звернення – 26. 09.23).
7. Стратегия национальной безопасности от 31.12.2015 г. URL: <http://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html> (дата звернення – 29.08.23).
8. Указ Президента Російської Федерації від 15 травня 2009 р N 549 «Про Комісію при Президентові Російської Федерації з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії». URL: <https://rg.ru/2009/05/20/komissia-dok.html> (дата звернення – 26.05.23).

9. Указ Президента РФ от 15.05.2009 N 549 (ред. от 08.09.2010) «О комиссии при президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России». URL: <http://www.zakonprost.ru/content/base/150581> (дата звернення – 26.05.23).

10. Федеральный закон від 5 травня 2014 р N 128-ФЗ «Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації». URL : <http://ivo.garant.ru/#/document/70648878/paragraph/11:0> (дата звернення – 25.10.23).

11. European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe (2019/2819(RSP)). URL: www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html (дата звернення – 16.07.23).

Література:

12. «Русский мир»: нові реалії старого міфу». Матеріали круглого столу. Кам'янець-Подільський : 2011. 24 с.

13. Акопов С.В. «Почему так актуально «актуальное прошлое»? (Рецензия). Res. ad op.: Малинова О.Ю. Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности. Москва : Политическая энциклопедия, 2015. 207 с. *Символическая политика*. 2016. С.363-370

14. Аналитика заканчивается, и остается одна политика»: історик Алексей Голубев о докладе «Какое прошлое нужно будущему России». 15.03.2017. URL: <http://gefter.ru/archive/21523> (дата звернення – 26.05.23).

15. Аникин Д.А. Память о Сталине как символический ресурс: современные противоречия и риски *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего* / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.3-6.

16. Арпентьева М.Р. Историческая память и ее сохранение: социокультурный смисл. *Историческая память: травмы прошлого,*

противоречия настоящего, перспективы будущего / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.11-16.

17. Артамонов Д.С., Тихонова С.В. DIY-технологии в конструировании исторической памяти. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего* / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.16-21.

18. Асеев А.Д. Шишков В.В. Россия в «войнах памяти»: историческая политика в восточной Европе. *Вестник Московского государственного лингвистического университета. Общественные науки*. 2020. Вып. 2. С.2-23

19. Ачкасов В. О. Роль «історичної політики» в формуванні російської ідентичності. *Журнал соціології та соціальної антропології (ЖССА)*. 2015. №2(78). С.181-192.

20. Бабка В.Л. Исторична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні. Дис. канд. політ. наук. 23.00.03. Ніжин : 2016. 249 с.

21. Баранова В., Жукова М. Коллективная память о России XX века и ценности разных поколенческих групп. *Российский психологический журнал*. 2018. Том 15. № 3. С.190-208.

22. Барциц И. Доктрина Конституционного патриотизма: Европейский вызов и российская перспектива (К 20-летию Конституции РФ). *Государство и право*. 2014. №1. С. 5-16.

23. Беллер А.В. Эволюция внешней политики Российской Федерации в постбиполярной системе международных отношений. Выпускная квалификационная работа. ОП ВО «41.03.05 – Международные отношения». Екатеринбург : 2011. 112 с.

24. Белов С.И. Трансформации политики памяти в отношении Второй мировой войны в 2008 – 2018 гг. Дис. докт. полит. наук 23.00.02. Москва : 2021. 371 с.

25. Білоруські та російські вчені будуть розвивати взаємодію в збереженні історичної пам'яті. *Белта*. 28 червня 2018. URL : <http://www.belta.by/society/view/beloruskie-i-rossijskie-uchenye-budut-razvivat-vzaimodejstvie-v-sohranenii-istoricheskoy-pamjati-308682-2018> (дата звернення – 26.05.23).

26. Бляхер Л. Фронтір майбутнього. Росія в глобальній політиці. 13 вересня 2018. URL : <https://www.globalaffairs.ru/number/Frontir-buduschego-19738> (дата звернення – 26.05.23).

27. Бойко О. Д. Колективна пам'ять: природа, суть, структура. *Національна та історична пам'ять : щоквартальний зб. наук. пр.* Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети». Вип. 3 / гол. ред. В. Ф. Солдатенко ; Укр. ін-т нац. пам'яті. 2012. С.93-105.

28. Бойко О. Д. Особливості структури колективної пам'яті. *Наукові праці. Політологія*. Випуск 224. Том 236. С.27-32.

29. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990-2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 377-400.

30. Бубнов О.Ю. Историческая политика и борьба интерпретаций коллективного прошлого в публичной сфере. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskaya-politika-i-borba-interpretatsiy-kollektivnogo-proshlogo-v-publichnoy-sfere> (дата звернення – 26.05.23).

31. Буганов А. В. Русские начала XXI в. Историческая память и этнокультурная идентичность. *Историческая память и российская идентичность* / под. ред. В.А. Тишкова, Е.А. Пивневой. М.: РАН, 2018. С.52-70

32. Валеева Г.Р., Борисов Д.С., Гибадуллина Р.Н. Взаимосвязь исторической памяти и медиа в современном мире. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего* / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.26-29.

33. Вовкович І. Методологія порівняльного аналізу перехідних періодів історії країн Центрально-Східної Європи другої половини ХХ ст. С.161-169.

34. Головашина О.В. «Мемориальные войны»: между метафорой и концептом. *Tempus et Memoria*. 2021. Т. 2. № 1. С.43-52

35. Горло Н.В. Функціональні та концептуальні моделі політики іредентизму. Автореф. дис. докт. політ. наук. 23.00.02. Львів : 2019. 43 с.

36. Готра І. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2015. № 2. С.143-155.

37. Гула Р.В. Політичний міф й історична пам'ять. *Наукові праці МАУП*. 2017. вип. 52(1). с. 49-55.

38. Дюков О. «Ни одно общество в мире не может обойтись без своей «политики памяти». URL: <https://web.archive.org/web/20090205132447/http://liberty.ru/Themes/Aleksandr-Dyukov-Ni-odno-obschestvo-v-mire-ne-mozhet-obojtis-bez-svoej-politiki-pamyati> (дата звернення – 26.05.23).

39. Ионов И. Н. Формы исторической памяти и проблемы идентификации. *Историческая память и российская идентичность* / под. ред. В.А. Тишкова, Е.А. Пивневой. М.: РАН, 2018. С.35-52

40. Историческая память. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D1%8C. (дата звернення – 26.05.23).

41. Исторична пам'ять. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D1%8C (дата звернення – 26.05.23).

42. Касьянов Г.В. Голодомор и строительство нации. *Журнал российской внутренней и внешней политики*. 2009. Май-Август. Т.13. С.24-43.

43. Касьянов Г.В. Исторична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118-137.

44. Касьянов Г.В. Исторична політика 1990-х – поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С.135-159.

45. Ковальська-Павелко І. «Війни пам'яті» як ключовий чинник формування державної політики пам'яті в сучасній Україні. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2022. nr 3 (35). С.7-26.

46. Комиссия по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F_%D0%BF%D0%BE_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D1%8E_%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D1%8B%D1%82%D0%BA%D0%B0%D0%BC_%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B8_%D0%B2_%D1%83%D1%89%D0%B5%D1%80%D0%B1_%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B0%D0%BC_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8 (дата звернення – 26.06.23).

47. Кондорский Б.М. Теоретические основы исторической памяти России. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего*. Саратов: Наука, 2018. С.95-101.

48. Кондратенко О. Геостратегічний вимір зовнішньої політики Російської Федерації. Монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. 607 с.

49. Копосов Н. Память строгого режима: История и политика в России. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. 320 с.

50. Костенко І. Як Московія стала Росією? До 300-ліття «викрадення» назви українського народу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-rus-i-moskoviya/31521000.html> (дата звернення 25.03.2023)

51. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ: ІППЕНД, 2013. 600 с.

52. Лёзина Е. XX век. Проработка прошлого. Практики переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах. Москва : Новое литературное обозрение, 2021. 584 с.

53. Линченко А.А., Аникин Д.А. Государственная политика памяти в РФ: проблемы периодизации. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего*. Саратов: Наука, 2018. С.127-130

54. Лисенко О. «Як нам облаштувати Росію...», або яким має стати повоєнний світ. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/03/10/161047/> (дата звернення – 26.05.23).

55. Лисовой Н. Н., Назаренко А. В., Мельникова Л. В., Смирнова И. Ю. Империя и Церковь в истории России: духовные основы политики, национальной безопасности и русского присутствия в мире (XVIII – начало XX вв.). *Историческая память и российская идентичность* / под. ред. В.А. Тишкова, Е.А. Пивневой. М.: РАН, 2018. С.70-98.

56. Любарець А.В. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005-2015 рр.) дис. ... канд. істор. наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. НАНУ. Інститут історії України, Київ, 2017. 257 с.

57. Малинова О. Использование прошлого в российской официальной символической политике (на примере анализа ежегодных президентских посланий). *Историческая политика в XXI веке*. Москва : Новое литературное обозрение, 2002. С.368-396

58. Малинова О.Ю. Актуальное прошлое: символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности М . : Политическая энциклопедия, 2015. 207 с.

59. Маловичко С. И. Национально-государственный нарратив в структуре национальной истории. *Историческая память и российская идентичность* / под. ред. В.А. Тишкова, Е.А. Пивневой. Москва : РАН, 2018. С.133-160.

60. Масненко В., Тельвак В. Теоретико-методологічні засади й основні напрями досліджень історичної політики на окупованих Росією у ХХІ столітті українських територіях. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том ССLXXIV. Праці Історично-філософської секції (2021). С.546-566.

61. Миллер А. И. Россия: власть и история. URL: polit.ru/article/2009/11/25/miller/ (дата звернення – 26.05.23).

62. Миллер А. Россия: власть и история. *Журнал российской внутренней и внешней политики*. 2009. Май-Август. Т.13. С.6-24.

63. Миллер А., Малинова О., Єфременко Д. Политика памяти и историческая наука. *Российская история*. 2018. Выпуск 5. С. 128-140.

64. Миллер А.И. Историческая политика в России: новый поворот? *Историческая политика в ХХІ веке*. Москва : Новое литературное обозрение, 2002. С.328-368.

65. Миллер А.И., Липман М. (ред.) Историческая политика в ХХІ веке. Москва : Новое литературное обозрение, 2012. 648 с.

66. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. 328 с.

67. Ніколаєць Ю.О. Політика історичної пам'яті в Україні на початку ХХІ ст. *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. 2011. Вип. 2. С. 192-204.

68. Петров Н. Был ли Сталин преступником? *Историческая политика в ХХІ веке*. Москва : Новое литературное обозрение, 2002. С.396-421

69. Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография / под ред. А.

И. Миллера, Д. В. Ефременко. СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020. 632 с. ; ил. Электронное издание: 22.04.2020.

70. Политика памяти. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%B8 (дата звернення – 26.10.23).

71. Політика безпеки. Польща. Україна. За редакції Томаша Горбовського і Пйотра Косевського. Варшава: Фундація ім. Стефана Баторія. 2015. 186 с.

72. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін.] / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 144 с.

73. Понамарева А. М. Политика памяти на страницах журнала Foreign Affairs: методологические установки. Методологические вопросы изучения политики памяти: *Сб. научн. тр.* / Отв. ред. Миллер А. И., Ефременко Д. В. Москва-Санкт-Петербург : НесторИстория, 2018. С.196-222.

74. Прибытков А.А. Войны и конфликты в контексте исторической памяти в современной России. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего* / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.176-179.

75. Путин В. Россия на рубеже тысячелетий. Независимая газета. 30 декабря 1999 г. URL: http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millenium.html (дата звернення – 26.05.23).

76. Радянський народ URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4 (дата звернення – 26.05.23).

- 77.** Російська експансія. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%96%D1%8F#%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0 (дата звернення 13.10.2023)
- 78.** Російський світ. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82 (дата звернення – 26.05.23).
- 79.** Свичкарь И.Г. Теоретико-методологические основы сохранения историко-культурного. *Вестник ЧелГУ*. 2013. №12 (303). С. 90-94.
- 80.** Сокоринський В.О. «Меморіальна політика країн Східної Європи в епоху Пост-Правди». Дипломна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр». Одеса : 2019. 32 с.
- 81.** Стенограмма «круглого стола» конференции «Историческая политика и политика памяти» (печатається с сокращениями). *Запад, Восток и Россия: Историческая политика и политика памяти: Вопросы всеобщей истории*: Сборник научных и учеб.-метод. трудов (Ежегодник). Вып. 16 / Под ред. проф. В. Н. Земцова. Екатеринбург: УрГПУ, 2014. С.145-183
- 82.** Теміров Ю. Фактор «історичної пам'яті» у зовнішній політиці сучасної Росії. *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск*. С.257-266.
- 83.** Ткаченко В.М. Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії: монографія. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : 2020. 144 с.
- 84.** Токарева Е.А. Современные войны памяти, или подходы к интерпретации исторических событий в истории, политике и образовании. *Преподаватель XXI век*. 2021. № 2. Часть 2. С. 288-300
- 85.** Толлок Е.С. О стратегии сохранения культурного наследия России в условиях глобализации. *Историческая память: травмы прошлого*,

противоречия настоящего, перспективы будущего / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.227-232.

86. Чекменёва Т.Г. Концепция «мест памяти» как система усвоения концептов национальной идентичности в современной России. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего*. Саратов: Наука, 2018. С.251-258.

87. Шепелева В.Б. Историческая память и современный вызов Времени. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего* / Под ред. В.Н. Сырова. [Текст]: Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции. Саратов: ИЦ «Наука», 2018. С.270-274.

88. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 354 с.

89. Шумкина Т.Г. Проблема исторической памяти в современной российской историографии (По материалам сборника научных трудов «История и историческая память»). *Запад, Восток и Россия: Историческая политика и политика памяти: Вопросы всеобщей истории: Сборник научных и учеб.-метод. трудов (Ежегодник)*. Вып. 16 / Под ред. проф. В. Н. Земцова. Екатеринбург: УрГПУ, 2014. С.323-334

90. Petrov N. Don't Speak, Memory. How Russia Represses its Past. *Foreign Affairs*. Vol. 97. 2018. No. 1. Pp. 16-21.

ДОДАТКИ

Додаток А.1

Порівняння європейської та російської моделей історичної пам'яті та меморіальної політики

Критерій	Європейська модель	Російська модель
ХАРАКТЕР ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ		
Стратегічна мета	Європейська інтеграція та європейська ідентичність	Геополітичний проект «русского мира» та ідентичність радянського типу
Інструментальність політики	Дискусія, щодо необхідності конструювання спільної ідентичності в кордонах нинішнього ЄС	Спроби реконструкції спільної ідентичності в кордонах колишнього СРСР
Спосіб виявлення	Покаяння за Голокост, примирення з колаборантами	Прославлення героїв та подвигів війни
Форма вшанування	Покута	Глорифікація
Зміст	Трагічність, домінованість	Героїчність, домінантність
Комеморативні практики (на прикладі пам'яті про війну)	Святкування на місцевому рівні, невеликі військові паради, мітинги-реквієм	Загальнонаціональні святкування, великі військові паради, демонстрації
Пам'ятники	Значна кількість пам'ятників побутового, жанрового чи абстрактно-нейтрального змісту (приклад Німеччини)	Домінування історичних пам'ятників монументального героїчного характеру.
Тріумфальність	Баланс тріумфів і трагедій	Домінування тріумфів
Інституційність	Створення інститутів пам'яті, міжнародних комісій істориків	Влада як модератор пам'яті, комісія істориків при президенту

(Бабка В.Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні. Дис. канд. політ. наук. 23.00.03. Ніжин : 2016. С.227)

Додаток А.2

Порівняння європейської та російської моделей історичної пам'яті та меморіальної політики

Рівень міжетнічної толерантності	Діалогічна, полілогічна політика пам'яті	Конфронтаційна політика пам'яті.
Подолання тоталітарного минулого	Денацифікація. Люстрація в країнах колишнього соцтабору для подолання комуністичного минулого.	Відсутність люстрації. Визнання історичної спадкоємності радянському режиму.
Мовна політика	Визнання офіційними мов усіх країн ЄС. Сприяння вивченню, поряд з рідною, принаймні двох мов інших країн ЄС.	Пропаганда і сприяння поширенню російської як мови міжнародного спілкування на пострадянському просторі.
Спосіб долучення до спільної пам'яті	Взаємне публічне визнання провин, спільне покаяння	Прийняття панівної моделі пам'яті
Характер долучення	Інклюзивність, включення, інтеграція	Нав'язування, асиміляція, підкорення
Походження	Християнська традиція та Європейські демократичні цінності	Імперська месіанська традиція
Темпоральний напрям	«Світле мирне майбутнє»	«Світле героїчне минуле»
Соціальний локус контролю	Інтернальний	Екстернальний
ПОДІЇ ТА СИМВОЛИ		
«Коліска» цивілізації	Імперія франків	Давня Русь
Ключова подія XX ст.	Друга Світова війна та Голокост	Велика Вітчизняна війна
Символ єднання та оновлення	Падіння Берлінського муру	Звільнення Москви 1612 р. (перенесений акцент з «жовтневої революції»)
Символ трагічного розлому	Перша та Друга Світові війни	Розпад СРСР
Символіка пам'яті війни	Червоний мак – алюзія рани від кулі (цивільний символ)	Георгіївська стрічка – кольори диму і полум'я (військовий символ)

(Бабка В.Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні. Дис. канд. політ. наук. 23.00.03. Ніжин : 2016. С.228)

Додаток А.3.

Порівняння європейської та російської моделей історичної пам'яті та меморіальної політики

Гасло єдності	«In varietate concordia» («Єдність в різноманітті»)	«Единство русского мира»
ОЦІНКИ		
Оцінки тоталітарних режимів	Ототоження й осуд гітлерівського та сталінського режимів (приклад країн Балтії та Східної Європи)	Протиставлення гітлерівського та сталінського режимів
Ставлення до різних трактувань національних історій	Досягнення консенсусу чи сприйняття альтернативних трактувань	Нав'язування пануючої позиції, нетерпимість до альтернатив
Ставлення до власного колабораціонізму	Каяття та подолання	Забуття

(Бабка В.Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні. Дис. канд. політ. наук. 23.00.03. Ніжин : 2016. С.229)

Додаток Б

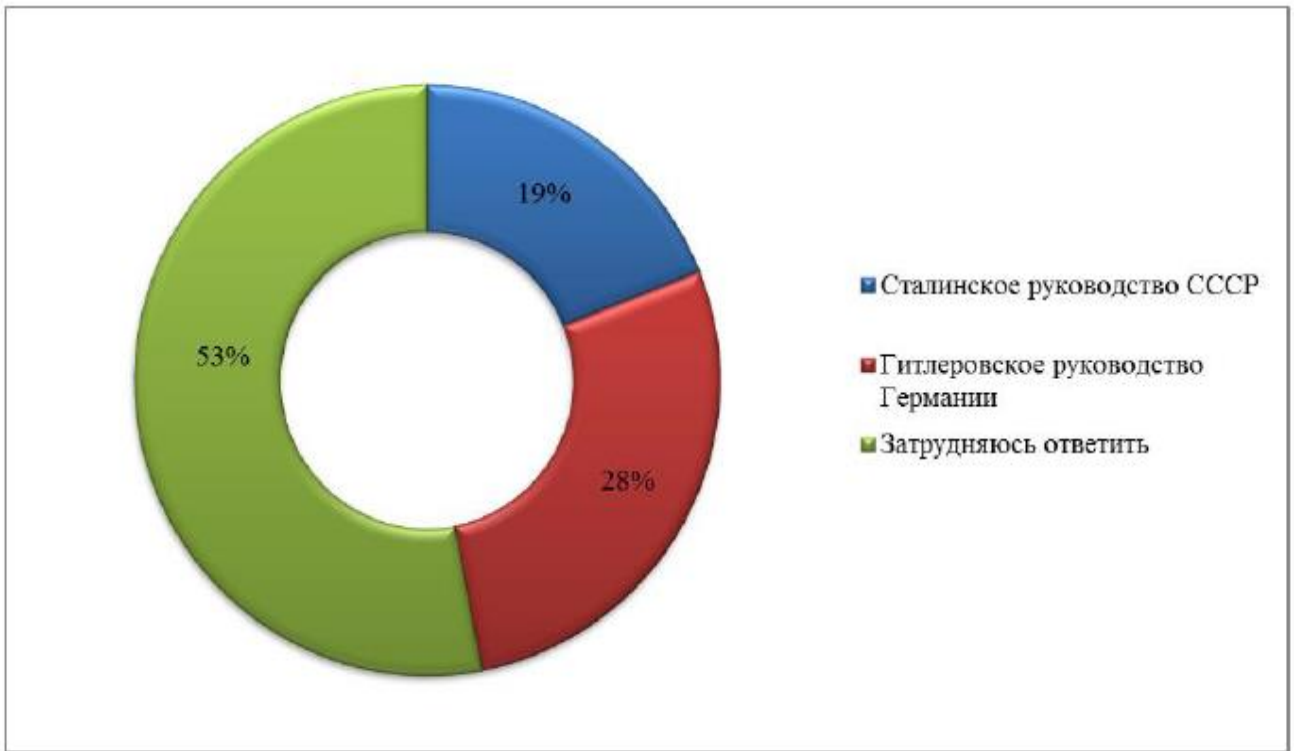
Розстріл польських військовополонених в фільмі «Катинь»

(Белов С.И. Трансформации политики памяти в отношении Второй мировой войны в 2008 – 2018 гг. Дис. докт. полит. наук 23.00.02. Москва : 2021. С.200)

Додаток В

Думка росіян, щодо відповідальності за події в Катині

(Белов С.И. Трансформации политики памяти в отношении Второй мировой войны в 2008 – 2018 гг. Дис. докт. полит. наук 23.00.02. Москва : 2021. С.227)

Додаток Г

Опитування про життя в СРСР за Сталіна проведене в Росії в 1990 р.

Вопрос: Согласны ли Вы, что при Сталине...

	согласен	не согласен	трудно сказать
1. большинство людей жили в достатке	16,4	68,3	15,3
2. была прочная трудовая дисциплина	84,6	7,1	8,3
3. люди были озлоблены, неупорядочены, эгоистичны	11,6	62,2	26,2
4. в стране была атмосфера радости и оптимизма	34,9	37,3	27,8
5. люди работали только под страхом наказания	27,4	48,8	23,8
6. большинство людей жили в бедности	57,6	21,2	21,2
7. люди были добрее, бескорыстнее, отзывчивее	68,2	11,8	20,0
8. организация труда стояла на низком уровне	54,8	22,4	22,8
9. в стране была обстановка страха и подозрительности	74,3	8,6	17,1
10. люди добросовестно работали	68,3	11,0	20,7

(Копосов Н. Память строгого режима: История и политика в России. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. С.127)

Додаток Д

Опитування присвячене історичним діячам

Вопрос: Назовите, пожалуйста, двух-трех государственных деятелей прошлого, которые наиболее симпатичны Вам:

Ленинград 1990	Санкт-Петербург 2007	Казань 2007	Ульяновск 2007
Петр I	Петр I	Петр I	Петр I
Ф. Рузвельт	Екатерина II	Екатерина II	Ленин
А. Линкольн	Сталин	Сталин	Екатерина II
Дж. Вашингтон	Ленин	Ленин	Сталин
Ленин	Столыпин	Наполеон	Брежнев
Столыпин	Николай II	Александр Македонский	Николай II
Екатерина II	Иван Грозный	Цезарь	Столыпин
Наполеон	Наполеон	Столыпин	Александр II
Александр II	Черчилль	Брежнев	Наполеон
Цезарь	Александр II	Александр II	Иван Грозный

(Копосов Н. Память строгого режима: История и политика в России. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. С.172)

Додаток Д

Порівняння фашизму та сталінізму

Сравнение фашизма и сталинизма (1990 и 2007 годы)*Вопрос:* По Вашему мнению, фашизм и сталинизм...

	Ленинград 1990	Санкт-Петербург 2007	Казань 2007	Ульяновск 2007
не имеют ничего общего	13,0	23,1	25,5	32,6
похожи только внешне	18,1	24,6	24,2	25,2
по сути одинаковы	64,0	35,9	24,4	33,4
затрудняюсь ответить	4,9	16,3	25,8	8,8

(Копосов Н. Память строгого режима: История и политика в России. Москва :
Новое литературное обозрение, 2011. С.179)